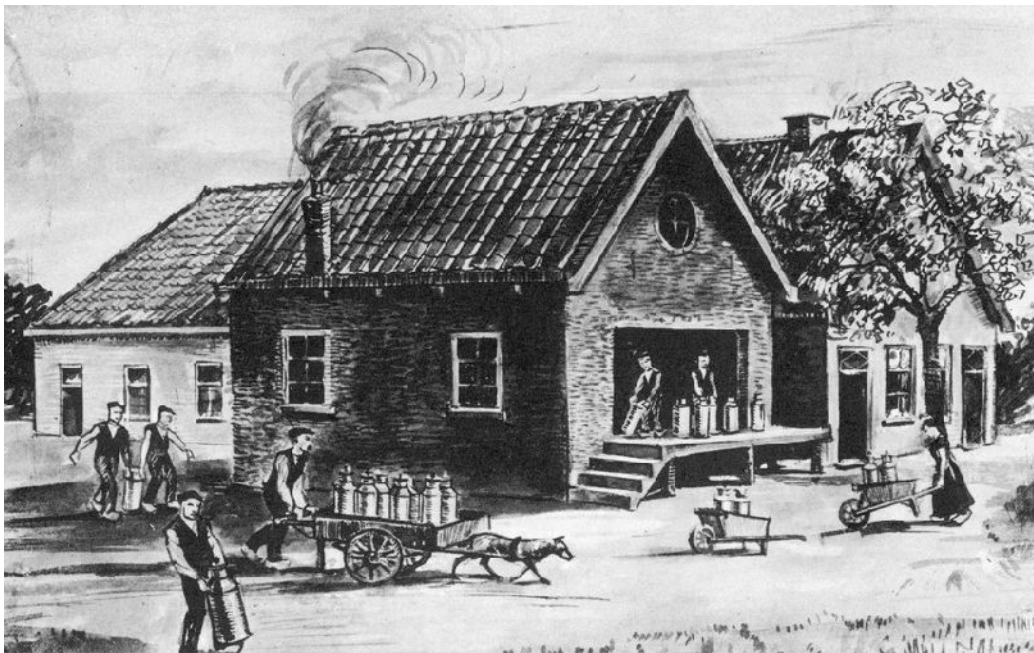

Zuivelcoöperatie in Nederland
gedeelten over
Utrecht, Zuid-Holland
Westelijk Noord-Brabant en Zeeland

door
J.A. Geluk

met medewerking van C.F. Roosenschoon

Uitgave van de Koninklijke Nederlandse Zuivelbond F.N.Z.
1967

'Boek Geluk'	
Provincies Utrecht, Westelijk Noord-Brabant, Zuid-Holland en Zeeland	
Blz.	* Oorspronkelijke Inhoudsopgave
	Inhoudopgave
	Literatuurlijst
5	Voorwoord
7	Ten geleide
9	Hoofdstuk I Melkveehouderij en zuivel in de tweede helft der 19e eeuw
9	Inleiding
11	Het onderwijs
12	Zelfgenoegzaamheid
13	Slechte kwaliteit en knoeierijen
16	Landbouwcrisis
17	Pogingen tot verbetering
19	Internationale landbouwtentoonstelling en staatslandbouwcommissie
23	Denemarken was ons voor
26	Boterwet en botercontrole
29	Betere techniek door fabriekmatige bereiding en meer samenwerking
31	Begin tot herstel
32	De negentiger jaren
34	Definitief herstel
36	Nabeschouwing
39	Hoofdstuk II De ontwikkeling der zuivelbereiding in de verschillende delen van ons land
40	Friesland
54	Groningen
66	Drenthe
72	Gelderlanden Overijssel
81	Limburgen oostelijk Noord-Brabant
86	Westelijk Noord-Brabant en Zeeland
95	Noord-Holland
103	Zuid-Holland Utrecht en zuidelijk Noord-Holland
118	Hoofdstuk III Verdere ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding
121	Zuid-Nederlandsche Zuivelbond (Z.N.Z.)
131	Geldersch-Overijsselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken (G.O.Z.)
143	Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe (B.v.C.Z.D.)
157	Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland (B.v.C.Z.Fr.)
194	Noord-Brabantsche Zuivelbond (N.B.Z.)
203	Bond van Zuivelfabrieken in de provincie Groningen (G.Z.B.)
209	Bond van Zuivelfabrieken in Noord-Holland (????)
222	Brabantsche Zuivelbond (????)
228	Zuid-Hollandsche Zuivelbond (Z.H.Z.)
230	Bond van Kaasproducenten - Coöperatieve Melk Centrale
237	Hoofdstuk IV Federatieve samenwerking der zuivelbonden in landelijk verband
237	Organisatorische ontwikkeling tot wereldoorlog 1
251	Algemene ontwikkeling der zuivelcoöperatie in de eerste decennia der 20ste eeuw
255	Financiële basis der coöperatieve zuivelfabrieken
257	Ontwikkeling van de gemeenschappelijke verkoop van zuivelproducten
265	De kaaskwestie - Ontstaan der kaascontrole
273	Certificaten van echtheid voor melkpoeder
275	Behartiging van groepsbelangen naar de produktierichting binnen de F.N.Z.
277	Strijd tegen misleidende margarinerelame - Propaganda voor het gebruik van natuurboter
281	De melkprijs in oorlogstijd (1914/18)
289	Naar normaler verhoudingen, maar met hevige groeikrampen - Zuivelbeleid na WO-I
292	Uitvoerverbod van ongecontroleerde boter en kaas
295	De melkvoorziening van Amsterdam
299	Wanverhouding tussen opbrengst en produktiekosten - bezuiniging - Melkproductiecontrole
305	Productie, verkoop en prijzen

309	Samenvatting
316	Lijst van afkortingen
-	Lijst met in dit boek aangehaalde Auteurs
-	Inhoudsopgaven

* Oorspronkelijke blz. nummering van boek. Aangegeven met [xxx] in de tekst.

[005] Voorwoord

Reeds vóór 1940 werd bij de F.N.Z. behoefte gevoeld aan een historisch overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding. Wel waren er hier en daar ter gelegenheid van jubilea of anderszins gedenkschriften uitgegeven, evenals bij de F.N.Z. zelf in 1925, maar deze betroffen in hoofdzaak de ontwikkeling der desbetreffende organisatie. Een overzicht van hetgeen er aan voorafging en betrekking hebbende op het gehele land, ontbrak zo goed als geheel.

Zelf wist ik er ook te weinig van en het een zowel als het ander bracht mij ertoe om in de laatste oorlogsjaren, toen er in het eigenlijke organisatiewerk toch zo goed als niets meer te doen was, te gaan zoeken naar boeken die mij op dit gebied wijzer konden maken. *Prof. S. Koenen* wees mij daarbij de weg, want hij zegt in zijn „Inleiding tot de Landhuishoudkunde“, dat men de landbouwcrisis die in het laatst der vorige eeuw geheerst heeft, moet kennen en verstaan om het heden te begrijpen. Dit bracht mij tot het lezen van het rapport der Staatscommissie welke in 1886 werd ingesteld om een onderzoek in te stellen naar de toestand van de landbouw. Zo kwam ik van het een tot het ander en op deze wijze ontstond in de winter van 1944/'45 in een spaarzaam verwarmde kamer het eerste hoofdstuk van dit boek.

Toen in 1945 ons land bevrijd was, kwam er zoveel ander werk dat er van verdere studie over dit onderwerp geen sprake kon zijn. Maar de map „Zuivelcoöperatie in Nederland“ bleef bewaard en toen ik in 1954 gepensioneerd werd, ging deze mee naar huis. Ik was van plan nu met dit werk verder te gaan, maar de eerste jaren was er voor mij nog zoveel ander werk te doen, dat er van deze studie niet veel terecht kwam. Pas in 1961 ben ik daar definitief mee doorgegaan, nadat over de samenstelling met de heer *Roosenschoon* en omtrent de uitgave met de F.N.Z. overleg was gepleegd.

Het eerste hoofdstuk werd enigszins gewijzigd en uitgebreid en vooral voor de beide volgende hoofdstukken moest ik links en rechts gegevens verzamelen. Velen zijn mij daarbij ter wille geweest en hebben mij op verschillende wijzen geholpen. Daarvoor wil ik hier mijn hartelijke dank betuigen. Het is moeilijk daarbij namen te noemen. Wanneer daartoe aanleiding was, heb ik er hier en daar in of bij de tekst melding van gemaakt.

Voorts heb ik mij tot *Prof. Dr. H. J. Frietema* gewend met het verzoek [006] het gehele manuscript te willen beoordelen. Dit laatste heeft tot besprekingen en correspondentie geleid, waarbij hij mij zijn kritiek niet gespaard heeft. Ik ben hem daar dankbaar voor omdat ik inderdaad behoefte aan kritiek had en dit het werk ten goede kwam. *Prof. Frietema* verklaarde zich bereid er een „Ten geleide“ bij te schrijven.

Tenslotte mijn dank aan *Dr. E. v. d. Wiel* en verschillende medewerkers van het secretariaat van de F.N.Z. voor de wijze waarop men mij geholpen heeft dit werk te voltooien.

Den Haag, zomer 1967

J.A. Geluk

[007] Ten geleide

Toen de heer J. A. Geluk wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd zijn functie van secretaris van de Koninklijke Nederlandse Zuivelbond F.N.Z. aan jongeren moest overdragen, kreeg hij veel meer tijd dan hij voordien ooit gehad had om eens rustig te lezen over de geschiedenis van de coöperatie op het gebied van de zuivel in ons land. Voor wie in zijn werk heeft geleerd, spreekt dit vanzelf; voor wie hiervan opkijkt, volsta ik met de opmerking dat het bloed nu eenmaal kruipt waar het niet gaan kan.

Bij deze gedeeltelijk nieuwe kennisneming van gebeurtenissen in het thans grijze verleden kwam de heer Geluk al spoedig tot de conclusie dat veel van wat hij las te weinig bekend was en zou moeten worden vastgelegd. Deze opvatting werd gedeeld door het bestuur van de F.N.Z., dat besloot het door de heer Geluk verzamelde materiaal uit te geven. Daarbij zal ongetwijfeld een belangrijke overweging zijn geweest dat de oud-secretaris tot de weinige thans nog levende zuivelcoöperatoren behoort, die deze geschiedenis, althans ten dele, hebben gemaakt.

Een aanleiding om een dergelijk werk ter hand te nemen, zal zeker de omstandigheid zijn geweest dat de heer Geluk het voorrecht heeft zowel in geestelijk als in lichamelijk opzicht bijzonder fit te zijn. Deze omstandigheid is trouwens een voorwaarde, want het samenstellen van een dergelijk historisch overzicht vraagt veel tijd en volharding. Bovendien veronderstelt het bronnenstudie en dientengevolge veel reizen en trekken. Een voorwaarde is tevens - het gaat immers over een stuk geschiedenis van het verenigingsleven - dat veel aandacht wordt geschonken aan de invloed van enkele markante persoonlijkheden, waarmee de heer Geluk nauw heeft samengewerkt. En tenslotte is objectiviteit een eerste vereiste. De schrijver moet de moed hebben heilige huisjes af te breken als dit na rijpe overweging geboden lijkt.

Men kan over het nut van „geschiedschrijverei” - in de zin van het te boek stellen van wat voltooid verleden tijd is - van mening verschillen, maar als regel zien zij, die daaromtrent van twijfel blijk geven, dat „nut” te beperkt. Vanzelfsprekend hangt de waarde van historische studies geheel af van de kwaliteit van het geschrevene. Van de vraag dus in hoeverre de schrijver er in is geslaagd niet alleen „het hoe en wanneer” te onderzoeken, [008] maar ook een duidelijk antwoord weet te geven op de vraag waarom dit alles is geschied. Het antwoord op deze vraag zal uiteraard nooit volkomen bevredigend kunnen zijn.

De schrijver van dit historisch verhaal is, gelukkig, even consciëntieus als nauwkeurig. Ook is de zin voor volledigheid hem eigen en geeft hij zich wel rekenschap van het gevaar dat onvoldoende onderscheid wordt gemaakt tussen hoofd- en bijzaken. Dit gevaar is des te groter naar mate men zelf invloed op de geschiedenis heeft uitgeoefend, die men wil beschrijven.

Voor „het boek van Geluk”, dat de Koninklijke Nederlandse Zuivelbond F.N.Z. thans uitgeeft, heb ik grote waardering. Het is goed dat een belangrijk stuk geschiedenis van de coöperatie in ons land is vastgelegd. Toch zou ik geneigd zijn de schrijver te vragen of ook voor de zuivelcoöperatie in ons land geldt wat de beroemde economist J. M. Keynes eens heeft geschreven, namelijk dat men vooruitstrevender wordt naarmate men dieper in het verleden duikt. Of veel eenvoudiger: geldt ook hier het „in 't verleden ligt het heden; in het nu wat worden zal?” Met andere woorden: ik heb mij na lezing van het manuscript de vraag gesteld waarom de heer Geluk niet duidelijker de les uit zijn speurtocht in het verleden heeft getrokken. Typerend voor de objectiviteit van de schrijver is dat hij van oordeel bleek dat hij te nauw bij dit stuk verenigingsleven betrokken is geweest om een kritisch oordeel daarover te kunnen geven. Hij heeft zich „slechts” ten doel gesteld historisch materiaal vast te leggen.

Van harte hoop ik dat het levensboek van de heer Geluk - een achtergrond van zijn levenswerk - door vele belangstellenden ter hand zal worden genomen. In het bewustzijn dat het een van de weinige bronnen is van de geschiedenis van een van de belangrijkste landbouwcoöperaties

Rotterdam, juli 1967 H. J. Frietema.

[009] Hoofdstuk I

Melkveehouderij en zuivel in de tweede helft der 19e eeuw

„Wie het heden wil begrijpen, moet het verleden kennen en eerst dan zal in vele omstandigheden de blik naar de toekomst verhelderd worden“.

Prof. Dr. H. Blink

Inleiding

Na de Napoleontische oorlogen deed zich in een groot deel van Europa een opleving voor die alle takken van bedrijvigheid ten goede kwam. Voor de Nederlandse landbouw was met name de industriële ontwikkeling, in het bijzonder die in Engeland, zeer gunstig, omdat daardoor de behoefte aan voedingsmiddelen toenam en Nederland daarvan - mede dank zij de gunstige ligging - een belangrijke leverancier was. Onze boter en kaas waren in het buitenland hoog geroemd en gedurende vele jaren waren wij verweg de grootste leverancier van boter aan Engeland.

In 1846 ging men in Engeland tot de vrijhandel over en in ons land werden daarna de graanrechten herhaaldelijk verlaagd, hetgeen niet alleen de consument maar ook de veehouderij ten goede kwam.

Dr. H. Blink en S. Koenen Q¹ zijn van oordeel dat het tijdperk van 1820-1850 een gunstige periode voor de veehouder en zuivelbereider was, maar veel minder gunstig voor de akkerbouw. De periode van 1850-1877 was voor Nederland als landbouwland zeer gunstig. In West-Europa heerste een opgewekt economisch leven en vooral Engeland ging met reuzenschreden vooruit op de weg der industrie. De economische ontwikkeling van Duitsland was in die tijd nog in haar beginperiode.

Blink Q² wijst er elders op dat de zuivel toen nog als een luxe-voedsel werd beschouwd en sterk onder invloed van de welvaart in de steden stond. Dit vond zijn weerspiegeling in de prijzen. Van 1850 tot 1877 zien wij de boterprijs op de Leeuwarder markt vrij regelmatig stijgen, hetgeen het volgende staatje duidelijk aantoonst:

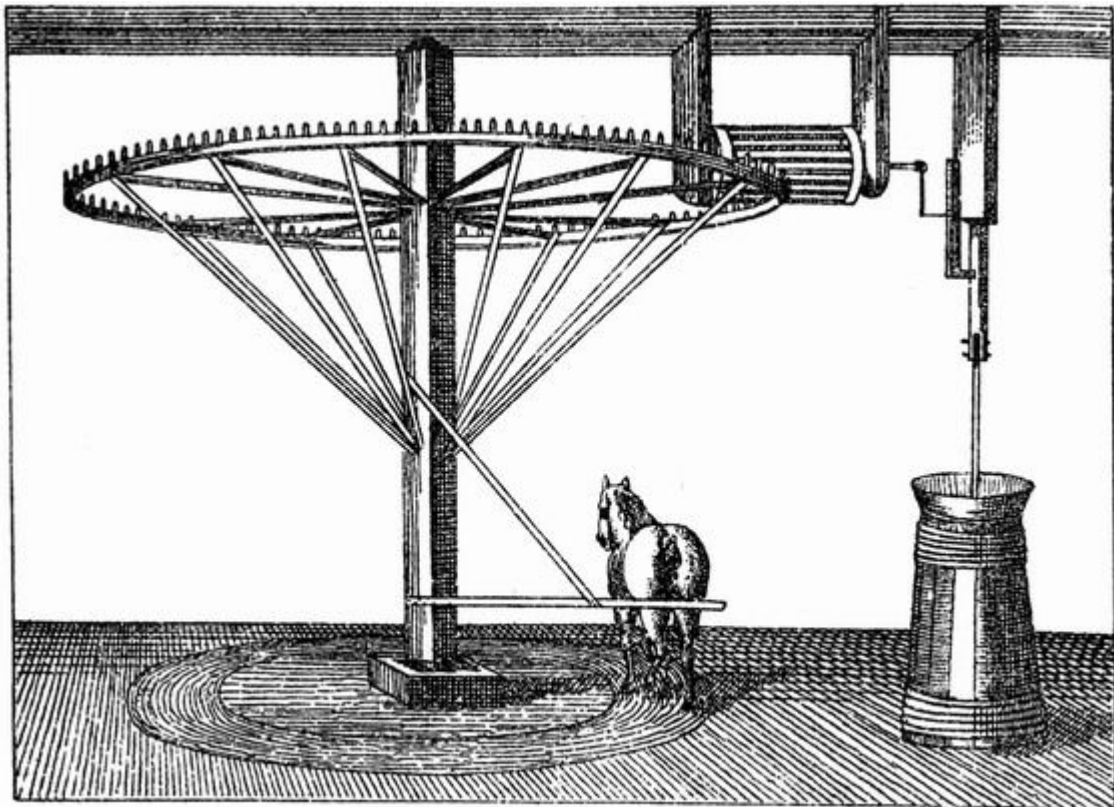
[010] Gemiddelde Leeuwarder boternotering per kg (archieff.N.Z.)

1850	-	f 0,76	1865	-	f 1,3
1855	-	„ 1,09	1870	-	„ 1,3
1860	-	„ 1,19	1875	-	„ 1,4

In het jaar 1876 werd de hoogste prijs genoteerd voordat de daling intrad, n.l. f 1,57. De prijzen van 1855 tot 1876 kunnen naar de geldswaarde van die tijd zeker als hoog aangemerkt worden, vooral wanneer men bedenkt hoe laag het inkomen der arbeidende klasse in die tijd was. Lonen van nauwelijks f 1,- per dag waren meer regel dan zeldzaamheid Q³.

Verschillende schrijvers wijzen erop dat deze gunstige toestand ook nadelen heeft gehad voor de ontwikkeling van de Nederlandse landbouw. De koop- en pacht prijzen van de grond waren in die jaren opgelopen tot boven de productiewaarde Dit demonstreerde zich het sterkst in de streken met de beste gronden.

Bovendien had de voortdurende stijging der prijzen van de producten in de laatste tientallen jaren een zekere slapheid onder de boeren veroorzaakt, waardoor geen voldoende aandacht besteed werd aan verbeteringen op economisch en technisch gebied.

Een der eerste vormen van mechanisatie van het karnen (Leerboek der Zuivelbereiding)

De „Commissiën van Landbouw”, die in het begin van de 19e eeuw op initiatief van de predikant-landbouwkundige *Jan Kops* van regeringswege ingesteld waren en die de organen van staatsbemoediging met de landbouw vormden, hebben volgens *Dr. P. J. Bouman (Sneller)*⁴ uitstekend werk verricht. „Men kan (echter) niet zeggen”, zo vervolgt hij, „dat de boeren veel belangstelling voor het werk van de Commissies hebben getoond. Evenals in de voorafgaande eeuwen bleven de meeste landbouwers in de eerste helft van de 19e eeuw verstokte individualisten. Bovendien waren zij te onontwikkeld om het nut van samenwerking, bijvoorbeeld voor bedrijfseconomische doeleinden, in te zien”.

De landbouwmaatschappijen waren in die tijd (1840-1850) in opkomst, maar richtten zich meer op het algemeen landbouwbelang dan op het directe economische belang van de boer zelf. *Blink en Koenen* zeggen hiervan dat het meer de vrienden van de landbouw, meer de heren dan de boeren waren, die aan dit verenigingsleven deelnamen. Voorts zeggen zij: „Er werd een streven merkbaar om het landbouwbedrijf op meer wetenschappelijke leest te schoeien, maar de overgrote meerderheid der landbouwers was niet van voorlichting van de zijde van de heren gediend. Zij gevoelden geen behoefte om wijziging te brengen in hun bedrijf, dat grondvest was op de ondervinding van lange tijden. Ook in meer ontwikkelde kringen zag men de praktische boer het liefst met de mestwagen rijden; men moet van de boeren geen professoren willen maken”.

De Commissies van Landbouw werden in 1851 als staatsorganen opgeheven.

[011] De regering ging zich toen op het standpunt der onthouding stellen; men bemoeide zich niet meer met landbouwaangelegenheden en liet dit aan de maatschappijen van landbouw over.

Het onderwijs

Het onderwijs ten plattelande was onvoldoende. Een wettelijke verplichting voor het volgen van lager onderwijs was er niet en het schoolverzuim was groot. Volgens gegevens van het *Centraal Bureau voor de Statistiek (C.B.S.)* was het aantal kinderen dat lager onderwijs ontving in procenten van de 5- tot 14-jarigen in:

1850	-	55	1880	63
1860	-	61	1890	65
1870	-	65	1900	66

Opgemerkt zij hierbij dat dit landelijke cijfers zijn en aangenomen kan worden, dat het schoolbezoek op het platteland in het algemeen geringer was dan in de steden. Bovendien vermelden deze cijfers niet hoelang de leerlingen lager onderwijs ontvingen. In 1873 werd op het *Landhuishoudkundig Congres (L.H.C.)* te Delft uitvoerig gesproken over het schoolverzuim ten plattelande. „Tengevolge van armoede der ouders worden veel kinderen thuis gehouden, of (worden) te vroeg van school genomen voor het verrichten van veldarbeid", aldus het verslag. Volgens het C.B.S. konden van de in 1875 opgekomen militairen 12,3 % lezen noch schrijven. In Noord-Brabant en Drenthe waren deze cijfers het hoogst, in Noord-Holland het laagst.

Waar het met het lager onderwijs nog zo gesteld was, behoeft het niet te verwonderen, dat er van het landbouwonderwijs in die tijd niet veel terecht kwam. In de eerste helft van de 19e eeuw werd wel over de noodzakelijkheid van landbouwonderwijs gesproken, maar er kwam in de praktijk niet veel tot stand. In Groningen werd omstreeks 1840 met landbouwonderwijs begonnen. Aanvankelijk waren het vooral de predikanten van wie verwacht werd dat zij dit onderwijs zouden geven. Zij ontvingen daartoe aan de universiteiten een 2-jarige opleiding in de landhuishoudkunde (Q⁵). Er werd echter geen beloning voor dit onderwijs gegeven en aangezien deze toch al minimaal was, kwam er van het landbouwonderwijs niet veel terecht. De boer had trouwens meer behoefte aan praktische voorlichting in zijn bedrijf dan aan onderwijs in de landhuishoudkunde door theoretici. Overigens ging het om de vraag waar dit onderwijs thuis hoorde: bij het lager of het middelbaar onderwijs. Maar het ergste van alles was, dat men niet tijdig voor de nodige leerkrachten zorgde.

In 1869 wendde de *Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw (G.O.M.v.L.)* zich tot de Koning met het verzoek om de totstandkoming van een [012] hogere rijkslandbouwschoolⁱ) mogelijk te maken, teneinde over meer leerkrachten te kunnen beschikken voor de middelbare landbouwscholen, maar hier kwam voorlopig niets van.

Toen in 1874 te Wageningen een provinciale landbouwschool gesticht werd, zag de regering zich genoodzaakt enkele jongelieden naar Duitsland te sturen om zich te bekwamen als leraar in de landbouw. Zolang men deze niet had, kon er ook weinig komen van landbouwonderwijs aan de aanstaande boeren. Trouwens, wat kon men van dit landbouwonderwijs verwachten, zolang het lager onderwijs zoveel te wensen overliet? Op het L.H.C. in 1868 te Roermond

i In 1863 kwam een wet tot stand, waarbij de oprichting van een rijkslandbouwschool mogelijk werd, maar het duurde tot 1876 vóórdat deze werkelijkheid werd. Hiertoe heeft de bekende landbouwkundige en geoloog *W. C. H. Staring*, die de eerste secretaris van genoemde maatschappij was, in belangrijke mate bijgedragen

werd gezegd, „dat de boeren geen liefhebbers van lezen zijn, omdat zij niet goed kunnen lezen”.

Zelfgenoegzaamheid

Zo waren wij slecht toegerust toen op de goede jaren (1850-1877) de slechte volgden. Ook van deze goede jaren moet men zich geen overdreven voorstelling maken; althans zeker niet ten aanzien van de zandstreken van ons land. Het voorbeeld van *Dr. V. R. IJ. Croesen*⁶ volgend, maken wij onderscheid tussen „het aloude zuivelgebied” en de rest van het land. Onder het „aloude zuivelgebied” verstaat hij grote gedeelten van Friesland, NoordHolland, Zuid-Holland en het westelijk deel van Utrecht en Overijssel. Dit zijn vruchtbare weidegronden waar van oudsher boter en kaas gemaakt werd en waar, vooral in de periode waarover wij schrijven, heel andere economische omstandigheden heersten dan op de schrale zandgronden in het oosten en zuiden des lands. Groningen en Zeeland laten wij in dit verband - als zijnde grotendeels akkerbouwgebieden - buiten beschouwing.

Op de zandgronden leefde men heel sober en had men meer de „gesloten huishouding”. Veel van hetgeen voor levensonderhoud en bedrijf nodig was, leverde het bedrijf zelf op of verkreeg men door eigen producten (boter) te ruilen tegen winkelwaren. Men bemerkte daardoor minder van de wisselvallige omstandigheden daarbuiten.

In de „aloude zuivelgebieden”, waar de bodem rijker was aan voedende bestanddelen, maar veelal ook alleen geschikt voor weidebouw, was men dientengevolge eenzijdiger georiënteerd op de melkveehouderij. Behalve in de omgeving der grote steden produceerde men vrijwel uitsluitend boter en kaas, die, voorzover niet voor het binnenland bestemd, uitgevoerd moesten worden. Hierdoor kreeg men meer in directe zin met de omstandigheden op de exportmarkt te maken.

Waren deze lange tijd goed, zoals dit in het midden der 19e eeuw het geval was, dan kon dat in deze streken gemakkelijk tot een [013] zekere zelfgenoegzaamheid leiden, zoals in die tijd ook inderdaad wel het geval blijkt te zijn geweest.

Zo kwam op het L.H.C., dat in 1849 te Utrecht werd gehouden, een brief aan de orde van graaf *Van Lynden van Sandenburg*, waarin deze wees op de in Zwitserland bestaande „associatiën” tot het gemeenschappelijk maken van boter en kaas. De schrijver stelt voor om na te gaan in hoever dergelijke verenigingen met goed gevolg ook in sommige streken van ons vaderland gesticht zouden kunnen wordenⁱ).

In 1850 werd op het L.H.C. te Leiden hierover rapport uitgebracht met een volkomen negatief resultaat en het is vooral de motivering welke hierbij kenmerkend is. Men wijst erop dat met de associatiën de als „fruitières” in Zwitserland bekend staande samenwerking van landlieden bedoeld worden. „Deze landlieden”, aldus het rapport, „leven op grote afstanden van de steden en hebben dan een gemeenschappelijke melkerij voor de bewerking van hun zuivel. Voor Nederland acht men dit systeem niet geschikt, omdat hier in de eigenlijke veehoudersprovincies aanzienlijke boerderijen zijn, wier melk goede aftrek vindt, terwijl de boter voor binnen- en buitenlands gebruik wordt aangewend. Bij de gegoedheid van onze landelijke stand ontbreken zelden de kapitalen om bij zijn zuivelbereiding nieuwe werktuigen of verbeteringen te doen toepassen.

i Volgens *Blink* werd in 1815 in Zwitserland reeds met deze verenigingen begonnen.

Bovendien volgt uit dit eigen bestaan van onze veehouder, dat hij een afkeer heeft van vereniging en het denkbeeld van associatiën in zijn bedrijf hem ten enen male vreemd moet zijn. Men is dan ook van oordeel, dat het ondoelmatig, ja volkomen onpraktisch is, pogingen aan te wenden om tot dergelijke verenigingen te komen. Ook in de minder bewoonde heidestrecken, waar men kleinere boeren en dagloners aantreft die vaak slechts maar één of meer stuks vee hebben, wijst men het denkbeeld der associatiën af, omdat zich ook hier de afkerigheid van dergelijke verenigingen voordoet". Ook het ver van elkaar verwijderd wonen der boeren acht men een bezwaar, terwijl de samenwerking ook niet in overeenstemming met onze volkszedes wordt geacht.

Uit een en ander blijkt hoe vreemd men toen nog stond tegenover de gedachte van samenwerking om tot betere economische omstandigheden te komen en ongetwijfeld hebben hierbij de welvaart en de eerder genoemde zelfgenoegzaamheid een remmende invloed gehad.

Slechte kwaliteit en knoeierijen

In alle geschriften over de melkveehouderij en de zuivelbereiding in die tijd treft men dezelfde klachten aan. De prijzen blijven blijkbaar nog goed, maar er dreigt gevaar. Er wordt niet voldoende op de kwaliteit gelet en er [014] wordt gemanipuleerd met de boter. In Groningen klaagt men dat er Drentse en Munsterse boter naar Groningen wordt gebracht en in Friesland klaagt men over Groninger en andere boter, welke in Friese vaten wordt verpakt. De aloude roem van de Friese boter dreigt hiermede verloren te gaan. In 1863 komen deze klachten op het te Leeuwarden gehouden L.H.C. duidelijk tot uiting.

In oktober 1862 werden 260 vaten boter uit Engeland als onverkoopbaar terug ontvangen. De boter was er in juli in consignatie heengezonden. Aan deze consignatiehandel werd door steeds meer handelaren deelgenomen en het aantal klachten over ontoelaatbare handelingen met de boter zowel als met de verpakking werd steeds groter. De handelaren verweten de boeren dat zij geen goed produkt maakten en de boeren verweten de handelaren dat zij hun produkt verknoeiden. Op velerlei wijze zag men kans de boter met water en andere produkten te vermengen. Het was vooral *J. Rinkes-Borger* die daarover voor en na een hartig woordje sprak. Hij maakte melding van vermenging met slechte buitenlandse boter en vervalsingen met glucose, witte stroop e.d. kwamen veelvuldig voor.

De vervalsing werd echter veel eenvoudiger en zou pas goed op gang komen toen in de zeventiger jaren de margarine-industrie in Nederland tot ontwikkeling kwam. Deze dankt haar ontstaan aan een uitvinding van de Franse scheikundige *Mège Mouriès*, die in 1869 van zijn regering de opdracht kreeg om ter voorziening in de vetbehoefte der arme bevolking en van leger en vloot een kunstmatig en smeerbaar vet samen te stellen dat goedkoper zou zijn dan boter. Uit rundvet - wij ontleen een en ander aan *Dr. Ir. W. H. C. Knapp Q⁷* - werd het vloeibare gedeelte afgescheiden en hieruit werd, na emulgering in water, een goed smeerbaar produkt verkregen, dat spoedig zijn weg naar de consument vond. Reeds toen het rundvet nog het hoofdbestanddeel van het nieuwe produkt was, bleek het al een geduchte concurrent voor de boter te zijn, daar men deze grondstof tegen zeer lage prijs uit Amerika kon importeren. Later, toen het gelukte olie te harden, bleek men het rundvet door schier elk ander vet (walvistraan, cocos e.d.) te kunnen vervangen, waardoor de concurrentiemogelijkheden nog aanmerkelijk groter werden.

Boterhandelaren in het zuiden des lands, die van heinde en ver (tot in Oostenrijk) op de botermarkten en bij de boeren boter kochten, breidden hun afzetgebied - vooral in de industriesteden van Engeland - steeds uit en hadden behoefte aan meer boter Q⁸). Zij zagen een goede toekomst in het nieuwe produkt en zo ontstond vrij spoedig een Nederlandse margarine-industrie, die in 1880 reeds meer dan 70 fabrieken telde. Het produkt was goedkoop en voldeed aan de behoefte der arme bevolking. Zodoende was het een aanvullend artikel voor de boter.

Veel margarine ging in die tijd als boter de grens over, waarbij niet onvermeld mag blijven dat de Nederlandse uitvoerstatistiek tot 1891 geen onderscheid tussen deze beide produkten maakte. Het behoeft niet te verwonderen dat de boter op deze wijze een zware [015] concurrent aan de margarine kreeg. Nu is een gezonde concurrentie geenszins te laken, maar in de strijd tussen boter en margarine speelden elementen een rol, die voor de boter funest waren.

In de eerste plaats was dit de vermenging van boter met margarine, welke in die tijd veelvuldig voorkwam. Menige boterhandelaar kon de verleiding niet weerstaan om de gekochte boter met margarine te vermengen en dit produkt als echte boter aan de man te brengen. Dit vooral heeft de naam der Nederlandse boter in binnen- en buitenland ernstige schade berokkend. Op het in 1886 te Leeuwarden gehouden L.H.C. werd uitvoerig over deze kwestie gedebatteerd aan de hand van gegevens der in 1885 opgerichte „*Vereeniging tot Bestrijding van Knoeierijen in den Boterhandel*”. De mededelingen, die *Rinkes-Borger* bij deze gelegenheid over voorkomende knoeierijen deed, waren ontstellend.

In de tweede plaats is de margarine steeds zo'n hevige concurrent van de boter geweest, omdat de regering van het begin af heeft toegestaan dat dit produkt in dezelfde kleur en een overeenkomstige verpakking als boter bij de consument kwam. Hierdoor werd deze volkomen misleid en gezien het prijsverschil moest dit wel prijsdrukkend op de boter werken.

Men gebruikte de namen kunstboter en margarine door elkaar en sommige margarinefabrieken deden daaraan mee. In 1883 exposeerden margarinefabrikanten hun produkt op een tentoonstelling in België onder de naam „Beurre de Hollande, qualité supérieure”. Het gevolg hiervan was dat margarine in sommige plaatsen in België lange tijd „beurre hollandais” is genoemdⁱ).

In de eerder genoemde vergadering te Leeuwarden werd een motie aangenomen waarin de regering verzocht werd de bestrijding van de knoeierijen in de boterhandel bij speciale wet te regelen. Waarschijnlijk was dit de eerste stap in de richting van een boterwet, waarop wij later terugkomen.

Ook bij de kaasbereiding deden zich verschijnselen voor, welke de aloude roem van het Nederlandse produkt afbreuk deden.

Croesen wijst er op dat de hoedanigheid van de kaas in het begin en het midden der negentiende eeuw menigmaal minder goed was door het optreden van allerlei gebreken, hetgeen voldoende blijkt uit het aantal prijsvragen, dat in verband daarmee uitgeschreven werd en de verhandelingen, die daarover het licht zagen. Hij is van oordeel dat het te lang vasthouden aan verouderde produktiemethoden op de boerderij in de tweede helft der negentiende eeuw de hoofdoorzaak is van de slechte gang van zaken in de latere [016] jaren. In de negentiger jaren kwamen zelfs klachten voor over kaas bereid met margarine.

i Ook in andere landen tierde de botervervalsing trouwens welig. Volgens het *Nederlandsch Landbouwweekeblad van 1893* werd de boter in de Parijse Hallen soms onder de ogen van de toeziende ambtenaren met wel 40 tot 70 % margarine vervalst. In Engeland had eveneens botervervalsing op grote schaal plaats. In kelders en achterhuizen van kleinhandelaren in boter stond een zgn. „butter-blender” voor de menging van margarine.

In 1895 werd in het Engelse Lagerhuis geklaagd over de invoer van kaas, bereid uit ondermelk en olie. Deze zou uit Duitsland, Amerika en *Nederland* zijn ingevoerd.

moesten worden voor de achteruitgang. Hij betreurt het

Dr. Ir. P. N. Boekel Q⁹) zegt dat het bij de boter vooral de handel was, die minder oirbare handelingen toe- paste, maar bij de kaas en met name bij de Edammer kaas waren het de producenten die verantwoordelijk gesteld

dat de regering zich lange tijd van elke bemoeiing op landbouwgebied meende te moeten ont- houden. De oude en zo nuttige verbodsbepalingen tegen de bereiding van kaas uit afgeroomde melk, zonder kenteken, waaraan de handel en de consument zulks duidelijk konden zien, wa- ren reeds lang ter ziele. Het gevolg was dat het afromen speciaal in Noord-Holland hand over hand toenam. Reeds omstreeks 1880 behoorde in deze provincie het bereiden van kaas uit vol- le melk grotendeels tot het verleden.

Landbouwcrisis

In 1877 begonnen zich bovendien in ons land de eerste verschijnselen voor te doen die de in- leiding vormden tot de bekende landbouwcrisis, die van 1878 tot 1896 ons land teisterde.

Prof. Ir. S. Koenen Q¹⁰) schrijft de oorzaken van deze crisis zo niet direct, dan toch indirect toe aan de aanwending van stoom als drijfkracht, welke [017] algemeen na 1840 plaats vond. Hierdoor kwam er een zo totale omkeer op het gebied van verkeer en industrie tot stand, dat daardoor grote verschuivingen in de markttoestanden moesten plaats vinden.

Vooraf in Amerika, Argentinië en Rusland, waar nog grote gebieden maagdelijke grond braak lagen, maakte de aanleg van spoorwegen in het binnenland graanbouw en veeteelt in zodanige mate en tegen zo lage prijzen mogelijk, dat de produkten hiervan, in Europa ter markt ge- bracht, een geweldige ontwrichting ten gevolge hadden. De spoorwegmaatschappijen, vooral in de Verenigde Staten van Amerika, speelden tevens een rol als ontginningsmaatschappijen in die zin, dat zij grote oppervlakten land van de staat in eigendom verkregen en deze de land- verhuizers uit de „oude wereld" tegen zeer lage prijzen aanboden om hun spoorlijnen met de te vervoeren produkten rendabel te maken.

J. Rinkes Borger (1845 - 1915)

Er was vruchtbare grond in overvloed en men trok steeds verder, zodat er lang gelegenheid bleef om tegen de laagste prijzen te produceren. Zo bleef de moordende concurrentie op de Europese markten aanhouden en veroorzaakte daar de ontwrichting, die tot bovengenoemde crisis leidde. Op de graanmarkten kwam deze het sterkst tot uiting. De prijzen van het graan daalden van 1870 tot 1895 tot minder dan de helft. Op de Groninger beurs besomde de tarwe van 1871 tot 1880 gemiddeld *f* 10,98 per hl. Van 1893 tot 1895 was dit *f* 4,50. Voor de rogge bedroegen deze cijfers resp. *f* 8,11 en *f* 3,50; voor de gerst *f* 6,76 en *f* 3,30 en voor de haver *f* 4,55 en *f* 2,50. Voor de veehouderij was dit een gunstige omstandigheid, maar het is de vraag of daar voldoende van geprofiteerd werd.

Croesen zegt hiervan: „Door de nood gedwongen werden toen de veehouderij en zuivelbereiding in heel veel delen van Europa in de plaats van akkerbouw ter hand genomen. Hierdoor vermeerde de concurrentie, ook op het gebied van de zuivelbereiding. Ditzelfde geschiedde doordat de veehouderij en zuivelbereiding zich in de nieuwe wereld in een snel tempo begonnen te ontwikkelen en daarbij deed zich voor ons land het minder gunstige verschijnsel voor, dat vele van de nieuwe zuivelbereidinggebieden met een produkt kwamen dat door de meerdere uniformiteit beter beantwoordde aan de behoefte van de afnemers”.

Voorals in de zandstreken ging het nog zeer primitief toe. In het algemeen werd hier dan ook zeer slechte boter gemaakt. Deze boter van velerlei aard en kleur werd via winkeliers opgekocht door handelaren, die de kleine partijtjes bijvoegden en opnieuw „bewerkten”, hetgeen in de regel bestond uit het inknedden van water en zout, om van erger niet te spreken (zie blz. 14). Het behoeft niet te verwonderen dat dit produkt het niet met de buitenlandse concurrentie kon opnemen en onze naam niet kon hoog houden.

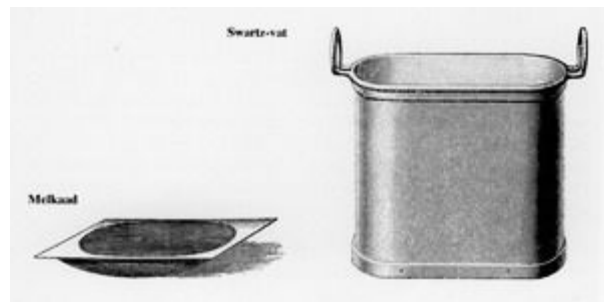
Pogingen tot verbetering

De moeilijke omstandigheden waarin de boerenbevolking tengevolge van [018] een en ander kwam te verkeren, werden in vele vergaderingen, waar men zich aan de belangen van de landbouw wijdde, besproken, maar tot een oplossing kwam men vooralsnog niet.

Vermeldenswaard zijn de conclusies waartoe het L.H.C. in 1874 te Zierikzee kwam, waar *Mr. A. Kerdijk* een inleiding hield over het nut van coöperatie voor de land- en tuinbouw, nl.:

„De coöperatie kan in haar verschillende vormen zowel den landarbeider als den kleinen zelfstandigen landbouwer tot nut strekken en verdient op grond van algemeen belang aanbeveling. Het is wenselijk, dat er eene wet tot stand kome tot regeling van den rechtstoestand der coöperatieve vereenigingen.

Het is wenselijk dat, omtrent de beginselen, het nut en het doel der coöperatieve vereenigingen, door dag- en weekbladen, tijdschriften en vooral door voordrach:en meer juiste begrippen meer algemeen verspreid worden”.

Kennelijk was de inleiding afgestemd op de verbruikcoöperatie maar *Kerdijk* lichtte nog nader toe, dat de coöperatie op productief gebied de ondergeschikte boer langzamerhand opleidt tot zelfstandige arbeid.

In de eerstvolgende congressen kwam de coöperatie echter niet meer ter sprake. Men zag deze blijkbaar nog niet als een hulpmiddel om tot verbetering te komen.

De klachten over de moeilijkheden met de boter werden echter steeds luider. Op het in 1878 te Assen gehouden L.H.C. werd weer ernstig geklaagd over de slechte kwaliteit en het verknoeien der boter. *Rinkes-Borger* beval het stichten van boter- en kaasfabrieken sterk aan, maar men betwijfelde of dit wel praktisch uitvoerbaar was. Gevreesd werd dat dit belemmerend zou werken op de geest van vrijheid en men beval het bevorderen van leerscholen voor zuivelbereiding voor de boeren en boerinnen aan. Enkele maatschappijen van landbouw deden een poging in die richting, maar met weinig resultaat.

In andere landen werden al eerder ernstige pogingen gedaan om op andere wijze tot verbetering der productie te komen. In 1863 voerde *Gustaaf Swartz* te Hofgaarden (Zweden) de afkoeling met ijs bij de melkverwerking in (het zgn. Swartz-systeem), waardoor men tot betere temperaturen bij het karnen kon komen. Volgens *Blink* werd de fabriekmatige kaasbereiding in Amerika al in 1841 toegepast en in 1861 werd in de U.S.A. de eerste boterfabriek opgericht. De fabriekmatige kaasbereiding vond er vlugger ingang dan die van de boterbereiding. Wij lezen dan ook al vrij spoedig van Amerikaanse kaas die de prijzen op de Europese markten beïnvloedt.

In ons land zag men aanvankelijk de oplossing der moeilijkheden meer in technische verbetering der productie op de boerderij. Dit blijkt vooral uit besprekingen in de vergaderingen van de verschillende landbouwmaatschappijen [019]. In de *Friesche Maatschappij van Landbouw en Veeteelt (F.M.v.L.)* kwam dit onderwerp herhaaldelijk ter sprake. Een studie van *C. Petersen, C. Boysen* en *Dr. Wilh. Fleischmann*, vertaald door *Dr. W. A. Gratama*, over de ontwikkeling der zuivelbereiding in Denemarken en Zweden, trok sterk de aandacht en mede naar aanleiding daarvan werd in 1878 uit Friesland een commissie naar deze landen afgevaardigd om met eigen ogen te zien wat daar aan de hand was. Het rapport van deze commissie, waarop wij later terugkomen, was echter weinig overtuigend.

Intussen bleven de moeilijkheden bestaan en de crisis in de landbouw steeg naar haar hoogtepunt door de steeds sterker dalende prijzen. Van welke omvang deze daling was, moge blijken uit de volgende cijfers, die wij ontleenen aan het *Landbouwverslag van 1886*. De waarde van de oogst daalde van 1881 tot 1886 van f 210.398.000,- tot f 144.682.000,-, die van de veestapel van 1883 tot 1886 met f 67.989.000,-.

Internationale landbouwtentoonstelling en staatslandbouwcommissie

Om een vergelijking te maken tussen de toestand in de landbouw in Nederland en die in de omringende landen werd op initiatief van *Mr. C. J. Sickesz* te De Cloese, kamerlid en voorzitter van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw, in 1884 te Amsterdam een grote internationale landbouwtentoonstelling gehouden. Zijn opzet slaagde volkomen; uit de inzendingen bleek een grote achterstand bij onze landbouw in vergelijking met die in andere landen. Zowel op het gebied van het boerenbedrijf als op dat van voorlichting en onderwijs kwam ons land ver achteraan.

Mr. C. J. Sickesz (1839-1904)
(werd in 1898 de eerste
Directeur-Generaal van de Landbouw)

Volksvertegenwoordiging zowel als regering waren hierdoor de ogen geopend, maar men wist daarmee nog niet hoe de feitelijke toestand was en hoe men het moest aanpakken om daarin verbetering te brengen. Dit leidde ertoe dat bij Koninklijk Besluit van 18 september 1886 onder voorzitterschap van *Mr. Sickesz* een staatslandbouwcommissie werd ingesteld, die tot taak kreeg: een onderzoek in te stellen naar de toestand van de landbouw;

adviezen uit te brengen omtrent hetgeen de commissie, in verband met de uitkomsten van haar onderzoek, nodig zou achten dat van regeringswege in het belang van landbouw en landbouwende standen gedaan zou kunnen worden.

De commissie heeft haar taak zeer ruim opgevat. In niet minder dan 95 zgn. type-gemeenten ⁱ⁾ werd een onderzoek ingesteld door vanwege de commissie aangewezen deskundigen, die aan de hand van een uniform opgestelde vragenlijst een verslag opstelden. Deze verslagen waren mede het [020]resultaat van door landbouwers in de betrokken gemeenten beantwoorde vragen. De meest voorkomende bezwaren en opmerkingen, welke in de gemeentelijke rapporten tot uiting komen, kunnen als volgt worden samengevat.

De ontwikkeling der landbouwers wordt in het algemeen onvoldoende geacht, verplicht elementair onderwijs en landbouwonderwijs acht men wenselijk.

Er wordt geklaagd over te hoge en onrechtvaardige belastingen, waarbij vooral genoemd worden de accijns op zout en op vlees en de mutatierechten ⁱⁱ⁾, die het sterkst op kleine bedrijven drukken, evenals de dubbele belasting op bebouwde eigendommen. De vrijstelling van belasting op eigendommen in portefeuille (effecten) wordt onbillijk geacht. De pachttermijnen zijn in het algemeen te kort, waardoor rooibouw ontstaat.

De toestand van de landbouw is in de laatste tien jaar (1880-1889) sterk achteruitgegaan. De koop- en pachtprizen van de grond hebben geen gelijke tred gehouden met de prijsverlagingen der produkten, welke in die jaren zijn ingetreden. Hierdoor zitten veel boeren op te hoge lasten. De hypothecaire schulden zijn in de genoemde periode met ruim 18 % toegenomen, terwijl de geldrente (4½ à 5½ %) in het algemeen te hoog wordt geacht.

In vele streken wordt de verhouding akkerbouw-veehouderij onjuist [021] beoordeeld, waardoor er te weinig stalmest aanwezig is om de bodem voldoende vruchtbaar te houden, terwijl onder de boeren onvoldoende belangstelling is voor nieuwe methoden van bereiding (zuivel) en bemesting.

Het ontbreekt de boeren aan boekhoudkundige kennis, waardoor zij niet in staat zijn de toestand van hun bedrijf voldoende te overzien. Ook is er gebrek aan onderlinge samenwerking; deze wordt in bepaalde gevallen tegengewerkt door de handel in zuivelprodukten en veevoeder, terwijl men soms bezwaar heeft tegen de levering van melk aan boterfabrieken, omdat men dan geen onder- en karnemelk ter beschikking krijgt ⁱⁱⁱ⁾.

In verband met het gebrek aan geld onder de boeren worden vaak veevoeder en huishoudelijke artikelen - ook wel vee - op krediet van de handel gekocht. Deze koopt dan later de produkten en het vee terug, maar hierdoor wordt als regel tegen te hoge prijs ingekocht en te goedkoop verkocht. Ook de markten voor boter en kaas hebben in deze ongewenste toestand niet altijd verbetering gebracht. Dit was alleen het geval wanneer die markten groot genoeg waren om vreemde kopers aan te trekken.

In vele rapporten der type-gemeenten wordt coöperatie aanbevolen als middel om in de slechte toestand, waarin de boeren verkeren, verbetering te brengen.

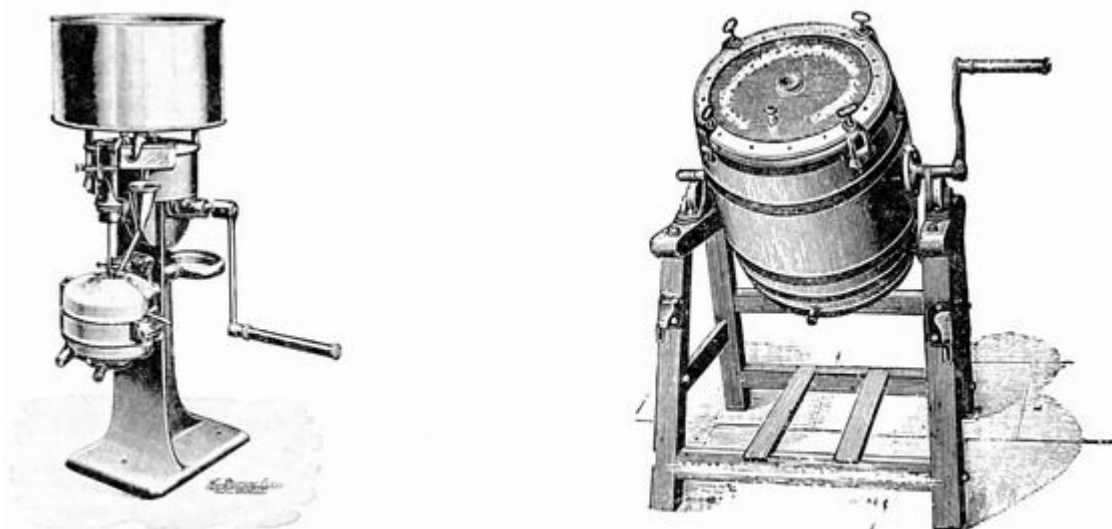
i) Onder type gemeenten verstaat de commissie gemeenten welke in de betreffende streek een groep gemeenten vertegenwoordigt, die een gelijk beeld der landbouwtoestanden vertoont.

ii) Deze gingen vooraf aan de heffing van registratierecht bij overdracht van onroerende goederen.

iii) Waarschijnlijk zijn hier margarinefabrieken - toen nog kunstboterfabrieken genoemd - en andere bedrijven bedoeld, die geen nevenproducten teruggaven.

In het verslag der commissie zelf, dat in 1890 werd uitgebracht, lezen wij o.m. dat de uitbreiding van de zuivelbereiding en de veeteelt, die bij de lagere productiviteit van de akkerbouw beproefd is, op zichzelf een vooruitgang was. Deze vond echter niet alleen haar grenzen in de aard van de bodem, maar ook in de lagere prijzen van het vee en het zuivel, die weldra de daling der graanprijzen begonnen te volgen. Ook hier deed zich, behalve de invloed van de algemeen slechte maatschappelijke toestand, vooral de meer uitgebreide concurrentie gevoelen, nog verergerd door het feit, dat de grenzen van verschillende onzer exportlanden voor de invoer van ons vee werden gesloten. Onze zuivelproducten werden op vreemde markten en in onze overzeese gebiedsdelen door vreemde concurrenten overvleugeld en wij moesten toezien dat anderen ons voorgingen op een terrein, waar wij zo lang bij de eersten hadden behoord.

Onder het hoofd „Zuivelbereiding" constateert de commissie dat er bij het schrijven van haar rapport al enige verbetering in de kwaliteit der produkten en in de wijze van afzet te constateren was.

Handcentrifuge en tuimelkarn — zoals deze omstreeks de eeuwwisseling op grote boerderijen en in handkrachtboterfabriekjes gebruikt werden

„In den laatsten tijd" - zo zegt zij -, „zijn op tal van plaatsen zuivelfabrieken opgericht, die over het algemeen uitmuntend voldoen en een belangrijke stijging van de prijzen ten gevolge hadden. Of zij onbepert aanbeveling verdienen, wordt betwijfeld, omdat nog niet schijnt vast te staan, dat de invloed op het gehele bedrijf gunstig zal zijn. Ook is de mening uitgesproken [022] dat voor hen, die anders inferieure of middelmatige kwaliteit zuivel bereiden, veel voordeel is gelegen in coöperatieve zuivelfabricage, doch dat zij, die de beste kwaliteiten produceren, nog altijd meer voordeel zullen vinden, indien zij op eigen hand blijven voortgaan".

Niet zonder bitterheid constateert de commissie dat in Nederland de landbouw zich nog minder dan elders heeft mogen verheugen in de algemene belangstelling. „De landbouw", zegt zij, „is bij de verdeling van de staatsbemoeiing steeds het stiefkind geweest. Bijna zonder uitzondering treden de belangen van nijverheid en vooral van de handel op de voorgrond en betaalt de landbouw het gelag. Bij de uitvoering van grote werken, bij het graven van kanalen, bij het verbeteren van grote rivieren, bij het vaststellen van tarieven en dienstregelingen van spoorwegen, bij het verlenen van vrijdom van accijnzen, bij het onderwijs en het kredietwezen - overal zijn het uitsluitend de eisen van nijverheid en handel, waarmede rekening wordt gehouden".

Zij vestigt er verder de aandacht op dat noch voor het landbouwonderwijs, noch voor de proefstations en proefvelden, noch voor de veredeling van paarden en veerassen, noch voor de organisatie der landbouwbelangen of ondersteuning van de velerlei pogingen die de landbouwers in het werk stellen om nieuwe wegen in te slaan, van staatswege ook in de verte gedaan is wat in vergelijking zou kunnen staan met hetgeen in andere landen tot stand gebracht is.

Zij wijst voorts op het gemis aan voldoende samenwerking en aaneensluiting. Coöperatie bij het behartigen van gemeenschappelijke belangen behoort tot de uitzonderingen. Ze noemt enkele gevallen op waarbij verenigingen met dit doel zijn opgericht, doch van enige invloed van betekenis, die door onderlinge samenwerking op de toestand van de landbouw zou worden uitgeoefend, is geen sprake.

In de door haar aangegeven „middelen tot herstel" zegt de commissie dat veel zal afhangen van de energie en de intelligentie van de landbouwers zelf en van de bekwaamheid van hen, die door hun maatschappelijke positie geroepen zijn om voor te lichten, te ondersteunen en te leiden. In het algemeen mag niet op staatshulp worden gesteund, maar in ieder bijzonder geval moet worden onderzocht of de staatsbemoeiing de gewenste werking zal uitoefenen, niet om zelf te scheppen of tot leven te wekken, maar om datgene te beveiligen wat het particulier initiatief wrocht en in het leven te houden wat toont levensvatbaar te zijn. De regeringszorg zal gericht moeten zijn op verspreiding van meer kennis, grondige verbetering van verschillende communicatiemiddelen, bevordering van een beter kredietwezen en organisatie van de vertegenwoordiging der landbouwbelangen en zo mogelijk op het behoud en de bevestiging van de eigen geërfde boerenstand.

De aanwijzingen en adviezen der commissie hebben de veranderde [023] houding, die van regeringswege daarna ten aanzien van de landbouw is aangenomen, bewerkstelligd. Door haar publicaties werd in het algemeen de aandacht gevestigd op de vele misstanden, welke ten aanzien van de landbouw en de boerenbevolking in die tijd bestonden. Deze bevolking zelf werd - waarschijnlijk mede daardoor - uit haar verslagenheid en lusteloze houding gewekt en de aanmoediging der regering werkte tot haar zelfwerkzaamheid mede.

De commissie volgde het systeem om, zodra zij een onderwerp behandeld had en daaromtrent een advies was opgesteld, dit ter kennis van de regering te brengen. Zodoende mocht zij bij het uitbrengen van haar eindrapport in 1890 constateren dat haar arbeid omtrent een zestal belangrijke vraagstukken reeds vruchten had gedragen. Het eerste daarvan was de *Wet van 23 juni 1889 betreffende maatregelen tegen knoeierijen in den boterhandel*, uitgevaardigd naar aanleiding van haar advies van 23 april 1887.

De commissie constateert in dit advies dat de vermindering van de reputatie der Nederlandse boter en de lage prijzen die deze boter, niet alleen in vergelijking met vroeger, maar ook in vergelijking met de produkten van andere landen, kon bedingen, voor een groot deel moet worden toegeschreven aan de knoeierijen, welke in de boterhandel worden bedreven. In een aantekening bij dit advies wordt vermeld, dat de prijzen van boter op de markt te Londen op 26 maart 1886 per cwt (50,8 kg) waren voor Normandische boter 130 sh., Italiaanse 120 sh., Ierse 114 sh., Amerikaanse 112 sh. en Friese 90 sh.¹⁾.

Denemarken was ons voor

Een onzer belangrijkste concurrenten op de Engelse markt was Denemarken. Men was hier, evenals bij ons, maar in nog ernstiger mate, getroffen door de zware concurrentie der nieuwe

i 1 shilling was toen ± 60 ct.

graanproducerende landen. Tot 1870 was Denemarken hoofdzakelijk een graanproducerend land. De consequentie der veranderde omstandigheden heeft men er volledig en vrij snel aanvaard door uitbreiding van de veehouderij. Aanvankelijk ging men in belangrijke mate over op vetweiderij, echter al spoedig gevolgd door het houden van melkvee. De graanteelt nam weliswaar af, maar toch niet in die mate als de toename van de melkveehouderij zou doen verwachten. Veel graan en andere akkerbouwproducten werden als veevoeder gebruikt, terwijl ook het in cultuur brengen van voorheen onvruchtbare grond en een betere bewerking de akkerbouw op peil hielden.

Door de oorlogen met Pruisen en Oostenrijk omstreeks het midden der vorige eeuw verloor Denemarken een belangrijk deel van zijn handelsrelaties in Duitsland en was het gedwongen zijn export van landbouwproducten meer op Engeland te richten, hetgeen mogelijk werd door de betere middelen van [024] vervoer en de grote behoefte die er in die tijd in Engeland vooral aan boter, vlees en eieren bestond.

In Denemarken heeft men spoedig begrepen dat de steeds sterker wordende industrialisering in de omliggende landen een grote behoefte aan veredelde landbouwproducten zou scheppen en men kan zeggen dat er in 1880, toen hier het eind van de landbouwcrisis nog lang niet in zicht was, reeds een nieuwe ontwikkelingsperiode op landbouwgebied was aangebroken. In ongeveer 15 jaar (1865-1879) was het exportoverschot van boter bijna verdrievoudigd (zie ook het staatje op blz. [43]), dat van eieren aanmerkelijk gedaald, maar het exportoverschot van rundvee was verdubbeld en dat van varkens en schapen vervijfvoudigd. De uitvoer van graan was in diezelfde tijd tot ongeveer de helft teruggelopen, maar de waarde van de landbouwexport was met 50 % gestegenⁱ).

In ons land had de curve van de landbouwexport in diezelfde tijd een heel ander verloop. Onze boterexport verdubbelde weliswaar, maar men vergete hierbij niet dat boter en margarine in die tijd (tot 1891) bij de uitvoer onder één noemer werden gebracht. De kaasuitvoer nam van 1865 tot 1880 van ruim 32 mln. tot ruim 28 mln. kg af. Het exportoverschot van eieren veranderde in een importsurplus en dat van vlees en slachtvee steeg aanvankelijk, doch in 1879 was er ook van vlees en spek een importsurplus.

Het waren vooral de grote landgoederen, die men in Denemarken aantrof, waar zich de omzetting in veredelde landbouwproducten voltrok. De *Koninklijke Deense Landbouwmaatschappij (K.D.L.M.)* benoemde reeds in 1860 een zuivelconsulent. Dit was de later zo bekende *Dr. Segelcke* en ook de docenten *Fjord* en *Storch* hebben veel in het belang van de Deense zuivelbereiding gedaan. Dit neemt niet weg dat ook Denemarken de gevolgen van de Europese landbouwcrisis in de tachtiger jaren nog wel te dragen kreeg. Aanvankelijk koesterden vele Deense boeren nog de hoop dat export van graan naast die van veeteeltproducten mogelijk zou blijven, maar in 1883, aldus het betreffende F.A.O.-rapport, was deze droom voorbij en van 1883 tot 1889 aanvaardde men de consequentie dat men van graanexporterend, graanimporterend land was geworden. Dit werd bevorderd door de totstandkoming der coöperatieve melkverwerking (1882), waardoor ook de kleine boeren aan het moderne productieproces konden deelnemen.

Daar dit vrijwel uitsluitend boterbereiding betrof, kwamen er grote hoeveelheden ondermelk beschikbaar, waardoor de varkensmesterij (bacon) en de veehouderij sterk toenamen.

i Deze en andere gegevens omtrent de Deense landbouw zijn ontleend aan: Agricultural Development and Rural Reform in Denmark - F.A.O.-Rome, 1958.

Men kan zich afvragen wat de oorzaak van het verschil in ontwikkeling in die jaren met Nederland was. Een afdoend antwoord is hierop niet te geven. Enige aanwijzing ligt in de reeds genoemde maatregelen van de [025] K.D.L.M. Maar ook menen wij dat in ander opzicht enige aanwijzing ligt in de snellere hervorming en aanpassing in Denemarken in vergelijking met de gang van zaken in ons land. *L.J. van Hoorn Q¹¹*) zegt dat de Deense boer zich snel reenschap heeft gegeven van de gewijzigde omstandigheden, wellicht ook dank zij de goede statistieken, welke voorhanden waren. Er werd al spoedig een beter en groter gebruik van krachtvoer en kunstmest gemaakt en het kleingrondbezit werd bevorderd door een wettelijke kredietregeling, die in 1880 tot stand kwam.

Bij dit alles dient niet vergeten te worden dat vanaf het begin der 19e eeuw het onderwijs in Denemarken beter geregeld was dan bij ons. In 1814 kwam een wettelijke regeling van het lager onderwijs voor kinderen van 6 tot 14 jaar tot stand. Waar de bevolking schaars was, werd op verschillende boerderijen les gegeven. Reeds in 1810 werd de eerste plaatselijke landbouwvereniging opgericht. Het waren vooral de notabelen en de geestelijkheid, die eraan deelnamen; de boeren waren nog ver in de minderheid, maar er werd veel gedaan om tot een democratisering en ontwikkeling van het platteland te komen. Dit had een politieke achtergrond, evenals de volkshogescholen, die omstreeks 1850 door pastor *Grundvig* gesticht werden; het een zowel als het ander heeft veel tot een betere ontwikkeling van de plattelandsbevolking bijgedragen.

In dezelfde tijd kwam het algemeen landbouwonderwijs tot stand. Vele boerenzoons en boerendochters (van 14 tot 22 jaar) bezochten de volkshogescholen, waardoor zij een bredere kijk op het leven, ook in economische zin, kregen. Veranderingen en verbeteringen in het bedrijf werden hierdoor gemakkelijker aanvaard en begrepen en men had het voordeel dat men, althans wat de zuivelbereiding betreft, niet vastzat aan traditionele bereidingswijzen en gewoonten, welke bij ons een vlugge modernisering ongetwijfeld in de weg hebben gestaan.

Daar komt nog bij dat men in Denemarken lang niet in die mate met knoeierijen in de boterhandel te maken heeft gehad als bij ons. Ons land ligt meer in de route der grote handelswegen van West-Europa en aangezien de boterexporthandel bij ons een oude traditie had en een deel hiervan zich in de zeventiger jaren ook met de productie van en de handel in margarine ging bezighouden, was hier de gelegenheid aanwezig voor knoeierijen op grote schaal, hetgeen een snelle verbetering op zuivelgebied ongetwijfeld in de weg heeft gestaan.

Bovendien heeft Denemarken vroegtijdig gewaakt voor de goede naam van zijn produkt; in 1885 kwam er een wet omtrent de bereiding van margarine tot stand. Het was daarmee het eerste land dat een wetgeving op dit gebied had. Volgens inlichtingen, verkregen van het *Ministerie van Landbouw en Visserij*, bevatte deze wet o.m. de bepaling dat alle kunstboter verpakt moet zijn in vaten, die duidelijk verschillen van botervaten en dat de margarineverpakking duidelijk gemerkt moet zijn met het woord „margarine“.

[026] In 1888 kwam er een belangrijke wijziging en uitbreiding van deze wet tot stand. Uit de toelichting bij dit voorstel blijkt, dat er in die jaren veel Nederlandse margarine in Denemarken geïmporteerd werd. Volgens de Deense minister, die deze voorstellen verdedigde, was de hoofdoorzaak van de problemen in Nederland te zoeken, omdat in dit land de margarinefabricage een grote betekenis gekregen had. „Een zodanige betekenis“, aldus de minister, „dat de positie van dit land als boterexporteur reeds geheel verdwenen is“.

Men klaagde er verder over dat Nederlandse boter en margarine als Deense boter verkocht werd en drong aan op een verplichte stempeling van de originele Deense boter.

Boterwet en botercontrole

De *boterwet*, die op initiatief der Landbouwcommissie in 1889 tot stand kwam en ten doel had de knoeierijen in de boterhandel tegen te gaan, heeft niet het resultaat opgeleverd dat de commissie ervan verwacht had. Volgens *Knapp* bleek al bij de behandeling van het betreffende wetsvoorstel in de Staten-Generaal dat het vele kamerleden te ver ging. Men stond nog op het standpunt dat de Staat zich geheel buiten het bedrijfsleven dient te houden. Sommigen zagen er een proeve van agrarische wetgeving met protectionistisch karakter in; anderen meenden dat het de prikkel om tot verbetering van het produkt te komen, zou doden. Noch het ene, noch het andere zat er echter bij voor. Het was alleen een poging om, zoals de toenmalige minister het in zijn antwoord aan de Tweede Kamer uitdrukte, een bepaalde tak van nijverheid tegen oneerlijke mededinging te beschermen en dus te trachten tot herstel der gestoorde rechtsorde te komen.

Hoewel de wet tot stand kwam, hebben zowel de redactie als de toepassing ervan tot teleurstelling geleid. Er was geen sprake van dat de boter het vertrouwen herkreeg, dat ze eertijds genoten had. Dit kon trouwens ook niet, want de wet was in hoofdzaak als een preventieve maatregel bedoeld en daartoe was het kwaad al veel te diep geworteld en waren de voordelen, die met het knoeien behaald konden worden, te groot. Toen in 1892 een enquête werd ingesteld naar de bemonsteringen welke ingevolge deze wet vanwege de politie-autoriteiten moesten plaats vinden, bleken deze enerzijds in aantal zeer gering te zijn, anderzijds bleek dat van de opgezonden monsters naar de beide proefstations resp. 18 en 35 % vervalste boter betrof.

Hoe erg de toestand daarna was, bleek uit een rapport van de *Vereeniging tot Bestrijding van Knoeierijen in den Boterhandel*. Van de 314 in 1900 genomen botermonsters bleek 95 % een surrogaat te zijn. Dit betrof de detailhandel van de zgn. potjesboeren, die in de grote steden hun vervalste waar langs de huizen ventten Q¹²)

[027] Ook in het buitenland waren intussen wettelijke regelingen tot stand gekomen om knoeierijen in de boterhandel tegen te gaan en ons land diende zich daarbij noodzakelijk aan te passen. Nadat het betreffende ontwerp van wet enige malen gewijzigd was, kwam er in 1900 een geheel nieuwe boterwet tot stand, welke in 1902 en 1908 enigszins werd gewijzigdⁱ). Deze wet stelt de bereiding van en de handel in margarine onder toezicht van speciaal daartoe aangestelde ambtenaren (Rijkszuivelinspectie), terwijl aan margarinefabrikanten en -handelaars de verplichting wordt opgelegd om zowel de waar als de verpakking van het opschrift „margarine” te voorzien, terwijl de opslag- en verkoopplaatsen eveneens een dergelijk opschrift moeten dragen.

Dit was echter niet voldoende om de moeilijkheden tengevolge van de verdenking van vervalsing, waaronder de Nederlandse boter stond, het hoofd te bieden. Waar de boterwet tekort schoot, trachtte men in eigen kring daaraan tegemoet te komen en er werd sterk geijverd om tot een garantie van onvervalstheid der geëxporteerde boter te komen. De moeilijkheid hierbij was aanvankelijk dat men met name in Engeland en België meend de eis te kunnen stellen dat boter een zeker gehalte aan vluchtige vetzuren moet hebben om als onvervalst te kunnen doorgaan.

i Inmiddels is deze wet opgeheven en zijn de belangrijkste bepalingen ervan overgebracht naar verordeningen van het Produktschap voor Margarine, Vetten en Oliën en het Produktschap voor Zuivel.

J. Mesdag (1850-1932)

Bij margarine en andere vetten is dit gehalte n.l. slechts gering en voldeed de onderzochte boter niet aan de gestelde norm, dan meende men met een vervalsing te doen te hebben. In Nederland kon men dit niet aanvaarden, daar uit onderzoekingen was gebleken dat in sommige streken van ons land en in bepaalde tijden van het jaar boter geproduceerd wordt, die evenmin aan de gestelde norm voldoet. Dit werd bevestigd door onderzoekingen welke *Dr. J.J.L. van Rijn* in 1898 naar aanleiding van een prijsvraag verrichtte Q¹³⁾

Nu ging het er dus om de buitenlandse afnemer er van te overtuigen, dat deze boter niettemin onvervalst was. Aanvankelijk heeft men daarbij gedacht aan een laboratoriumcontrole van opgezonden botermonsters door de landbouwproefstations en in het zuiden van het land heeft men dit systeem ook enkele jaren vanwege de botermijnen toegepast. Men kwam er hiermede echter niet, daar de waarborg voor onvervalstheid niet voldoende en de mogelijkheid om deze controle te ontgaan te groot was.

De gedachten gingen daarom in de richting van een aanvullende controle op het bedrijf van producent en handelaar om aan te tonen dat de onder deze controle staande boter niet vervalst kon zijn. Het waren vooral *J. Mesdag*, zuivelconsulent van de Friesche Maatschappij van Landbouw en *J. Rinkes-Borger*, voorzitter der Vereeniging tot Bestrijding van Knoeierijen in den Boterhandel, die er voor hebben geijverd om tot deze aanvullende controle te komen.

[028] De *Friesche Maatschappij van Landbouw* en de *Hollandsche Maatschappij van Landbouw* hebben als gevolg van dit streven, elk in haar gebied, in 1901 een *botercontrolestation* opgericht, waarna de stichting van soortgelijke stations in verschillende andere gewesten is gevolgd. Door deze botercontrolestations wordt een strenge bedrijfs- en laboratoriumcontrole uitgeoefend, terwijl de aangesloten bedrijven zich moeten verbinden geen andere boter of op boter gelijkende vetwaren te bereiden, voorradig te hebben, te vervoeren of te doen vervoeren dan die welke voldoet aan de eisen van artikel 1 der boterwet, waarin bepaald wordt dat boter het vetartikel is, waarin geen andere vetbestanddelen voorkomen dan die van melk afkomstig zijn. Bovendien stellen de botercontrolestations de eis, dat de aangeslotenen te goeder naam en faam bekend moeten zijn, terwijl een zwaar boetestelsel op overtredingen wordt toegepast.

Behalve van een gedeponeerde handelsmerk moet de boter voorzien worden van een controlemerk als hoedanig het vanaf 1904 door de regering beschikbaar gestelde *rijksmerk* gebezigd wordt.

Dit merk is met blauwe inkt op een bepaald soort papier gedrukt en moet direct na de bereiding op zodanige wijze op de boter worden aangebracht, dat het daarvan niet meer in zijn geheel te verwijderen is ⁱ⁾.

i) Behalve bij in het klein omgepakte boter, omdat het dan op de wikkel is aangebracht.

[029] De botercontrolestations zijn in het algemeen opgericht door landbouw en zuivelorganisaties, daarbij gesteund door de belanghebbende bedrijven. Deze dragen gezamenlijk de kosten der controle en hebben het recht van vertegenwoordiging in de besturen, maar mogen daarin niet de meerderheid hebben.

Als vaststaand kan worden aangenomen, dat het hier summier aangegeven systeem der botercontrole, gesteund door het vanwege de Rijkszuivelinspectie uitgeoefende toezicht op de naleving der boterwet, het vertrouwen in de Nederlandse boter in het begin van deze eeuw hersteld heeft.

Betere techniek door fabriekmatige bereiding en meer samenwerking

Wij vermeldden reeds dat de Staatscommissie-Sickesz in haar eindrapport wees op het gemis aan voldoende samenwerking en aaneensluiting en dat coöperatie bij het behartigen van gemeenschappelijke belangen nog tot de uitzonderingen behoorde. Aanvankelijk beschouwde men de oplossing der moeilijkheden, waarin met name het veehoudersbedrijf zich bevond, hoofdzakelijk als een kwestie van technische aard. Dit bleek ook uit het standpunt dat de F.M.v.L. innam na kennisneming van het rapport der in 1878 naar Denemarken, Zweden en Sleeswijk-Holstein afgevaardigde commissie.

In datzelfde jaar verscheen er een werkje van de hand van *J. Rinkes-Borger* ¹⁴⁾, waarin deze er op wees „dat de toestand in onze landbouw hoogst ernstig was“. Bij de zuivelbereiding bleef men met de ontwikkeling ten achter, men teerde te veel op oude roem. Op een internationale boterkeuring te Hamburg in 1877 kon slechts één monster Nederlandse boter de beoordeling „Jein“ verwerven. Ook het verkopen van minderwaardige kaas voor betere hekelde *Rinkes-Borger*.

Het ontbrak volgens hem ook aan een stelselmatig [030] bereiding. Hij beval daartoe samenwerking van de kleine boeren aan, zoals dat in Zwitserland plaatsvond. Volgens dat systeem brengt een aantal van deze boeren de melk op één bereidingsplaats samen, waar een deskundige er het produkt uit bereidt. De boeren ontvangen van de opbrengst van het verkregen produkt ieder het hun toekomende deel, waardoor de kleine boer evenveel voor zijn melk ontvangt als de grote.

Hij beval ook het gebruik van de thermometer aan, benevens lectuur, onderzoekingen en proefnemingen om wetenschappelijk en praktisch vooruit te komen. Voorts wees hij op het funeste gevolg van het bestaande pachtstelsel. De pachttermijn achtte hij in het algemeen te kort, hetgeen technische verbeteringen op de boerderijen tegenhoudt.

Intussen ging het gesprek over de slechte zuiveltoestanden verder. In 1881 werd op het L.H.C. te Enschede ernstig geklaagd over de slechte omstandigheden, waarin de kleine zandboeren, vooral op de Veluwe, verkeerden. Te kort lopende pachten (drie tot vijf jaar), onvoldoende krediet, wildschade enz. zouden vele boeren tot verkoop van have en goed en tot emigratie hebben genoopt ¹⁾.

i De belangrijkste emigratie vond plaats tussen 1881 en 1895, hoewel het aantal boeren daarbij niet groot was.

En 1883 wees *Rinkes-Borger* opnieuw op de wenselijkheid om, vooral in de akkerbouwstreken waar de veehouderij toenam, boter- en kaasfabrieken op te richten. In deze streken zou volgens hem de voorkeur moeten worden gegeven aan coöperatieve fabrieken van de belanghebbenden zelf.

In 1885 kwam op het L.H.C te Gouda de vraag aan

de orde of het oprichten van zuivelfabrieken wel in het belang van de veehouders was. Men wees op de ongelijkheid der melk (verschil in vetgehalte), waarvoor nog geen goed controlesysteem aanwezig was. Maar vooral werd als een bezwaar genoemd dat de boeren geen afvalproducten (ondermelk, karnemelk en wei) terug ontvingen. Blijkbaar had men hier leveranties aan melkinrichtingen en fabrieken van gecondenseerde melk op het oog. Er werd dan ook op gewezen dat fabrieken in Friesland (Bolsward en Sneek) wel nevenproducten terug gaven. Gesteld werd dat fabrieken volgens het coöperatieve stelsel dit met het oog op de veefokkerij ook moesten doen.

Een overeenkomstige discussie ontspoon zich het volgend jaar op het L.H.C. te Leeuwarden. Beschouwingen over de moeilijkheden in de landbouw en de middelen om daaraan het hoofd te bieden, wisselden elkaar af, maar in de toestand kwam niet veel verandering. Vooral bij de zuivelbereiding kwamen situaties voor, die veel stof tot kritiek leverden. In het *Verslag van den Landbouw van 1884* lezen wij dat het prijsverschil tussen goede en slechte boter steeds groter werd (*f* 10,- à *f* 12,- per 40 kg), maar toch bleef blijkbaar de produktie en de uitvoer van slechte (en vervalste) boter maar doorgaan. Het *Landbouwverslag van 1886* vermeldt het feit dat 2000 [031] vaten boter van de Londense markt moesten worden teruggenomen. „Meer dan ooit”, aldus het verslag, „is er gedurende 1886 in Friesland gesproken en geschreven over middelen ter verbetering van deze toestand; gedaan wordt er echter weinig”.

Begin tot herstel

Ook hier gold blijkbaar: „Wanneer de nood het hoogst is gestegen, is de redding nabij”. Op het reeds eerder genoemde L.H.C. in 1886 te Leeuwarden werd nog uitvoerig gedebatteerd over de vraag of men wel tot fabriekmatige zuivelbereiding moest overgaan en of het dan coöperatieve of particuliere fabrieken moesten zijn. Intussen bestond er van deze laatste al een vrij groot aantal, maar men vond toch dat de boer dan te weinig zeggenschap had. Men wilde echter ook geen te grote coöperatieve fabrieken „omdat dan de ene boer de andere niet kon controleren”. Fabrieken met ongeveer 100 koeien werden voldoende geacht. Hoewel men meende in een fabriek tot een beter gemiddeld produkt te kunnen komen, meende men toch op de boerderij het fijnste produkt te kunnen maken. Niettemin bleek hoe langer hoe meer dat de kwaliteit van het produkt - speciaal de boter - beter in een fabriek was te beheersen en verbeteren dan op de boerderij.

In hetzelfde jaar kwam de eerste werkelijke coöperatieve zuivelfabriek tot stand. Nadat enige boeren uit de omgeving van Warga, die tevoren hun melk verkochten aan de melkinrichting in de *Schrans* te Leeuwarden, daarmede geen overeenstemming over de prijs konden krijgen, werd besloten zelf tot de stichting van een zuivelfabriek over te gaan. *J. P. Wiersma Q¹⁵*) zegt hierover: „In de kring van deze boeren wekte de gedachte om zelf tot de stichting van een fabriek over te gaan en zich van de koopfabrieken los en onafhankelijk te maken, instemming en enthousiasme”. Dit enthousiasme voor het stichten van eigen fabrieken was echter in het begin lang niet overal aanwezig. Het ging aanvankelijk meer om de fabriekmatige verwerking der melk dan om dit voor gezamenlijke rekening te doen. Pas wanneer men zich niet goed behandeld vond door de particuliere fabrikant of wanneer er geen fabriek in de omgeving was, kwam men tot de stichting van een fabriek voor gezamenlijke rekening. Bovendien werd het

verschil tussen een coöperatieve en een particuliere fabriek toen lang niet zo scherp onderscheiden als later het geval was.

De totstandkoming van zuivelfabrieken is sterk bevorderd door de invoering van machinale ontroming der melk, waardoor een continu systeem van melkverwerking kon worden toegepast. Men had toen blijkbaar begrepen dat in de onbevredigende toestand van slechte kwaliteit en knoeierij op de beste wijze verbetering was te brengen door de melkverwerking niet langer op de boerderij, doch in een fabriek te doen plaats vinden.

[032] Omtrent de totstandkoming van *coöperatieve* zuivelfabrieken zegt *Dr. Ir. G. Minderhoud Q¹⁶*) dat van particuliere zijde onvoldoende initiatief werd getoond, zodat de boeren gezamenlijk de koe bij de horens moesten vatten. *Dr. Z. W. Sneller* merkt hieromtrent op: „De lage prijzen, die de boter en kaas, welke op de boerderijen (in Friesland) werden gemaakt, opbrachten, leverden verlies op. De moderne fabriekstechniek opende perspectieven, doch de particuliere ondernemers, die overgingen tot het stichten van zuivelfabrieken, waren te klein in aantal en lieten te lang op zich wachten om de zaken op hun beloop te kunnen laten. De boeren waren daardoor gedwongen om zelf de zaak aan te pakken”.

Voor het stichten van coöperatieve fabrieken was een bepaalde inspanning nodig in de vorm van het bijeen te brengen stichtingskapitaal, maar ook moest men wennen aan de gedachte om in gezamenlijke verbondenheid en voor gezamenlijke rekening een onderneming te drijven. Bij de individualistische inslag, die boeren in het algemeen eigen is, was dit laatste misschien nog de grootste stap. *Croesen* zegt hiervan: „Het uitgeven van enkele duizenden guldens voor het inrichten van een boterfabriekje was een gebeurtenis van belang; zulke uitgaven te moeten doen met anderen tezamen, zodanig dat de waar, die men voor zijn geld kreeg, niet aan het individu behoorde, maar aan de gemeenschap en dan het beheer over die inrichtingen, over de eigen gewonnen melk en de daaruit verkregen produkten in handen van anderen te moeten geven, was een heel nieuw gezichtspunt in het leven van deze, in heel andere begrippen grootgebrachte, plattelandsbewoners”.

Ook het beschikken over voldoende kapitaal was in die tijd geen gemakkelijke opgave. Het systeem der onderlinge boerenleenbanken was er nog niet en particuliere banken voelden er niets voor om aan de boeren - vooral wanneer het huurboeren betrof - geld te lenen. Gelukkig waren de landeigenaren en notabelen de moderne wijze van melkverwerking meestal goed gezind, waardoor dezen vaak steun verleenden om tot de stichting van coöperaties te komen. Meestal werd het benodigde geld verkregen door de plaatsing van een obligatielening. Deze werd gedekt door een onbepaalde aansprakelijkheid, die de leden der vereniging op zich namen. Dit systeem en de verplichting der leden om alle geproduceerde melk, met uitzondering van hetgeen voor eigen gebruik op de boerderij nodig is, aan de fabriek af te leveren, heeft de financiering en daardoor de oprichting en het welslagen van de meeste coöperaties mogelijk gemaakt.

De negentiger jaren

Het dieptepunt van de boter- en kaasprijzen lag omstreeks 1895. Als gemiddelde boterprijzen vinden wij genoteerd per kg: [033]

Jaar	Boternotering Leeuwarden (archieff F.N.Z.)	Botermijn te Maastricht
1880	f. 1,44	
1885	„ 1,23	
1890	„ 1,12	
1895	„ 1,01	f. 1,06
1900	„ 1,12	„ 1,15
1905	„ 1,22	„ 1,25
1910	„ 1,31	„ 1,30
1915	„ 1,86	„ 1,75

De laatste cijfers zijn ongetwijfeld beïnvloed door de oorlogsomstandigheden van 1914-1918. Overigens moeten wij hierbij opmerken dat de Leeuwarder prijzen geen gewogen gemiddelden zijn. Dit is wel het geval met de prijzen van Maastricht, waardoor deze ongetwijfeld zuiverder zijn. Wij ontleenden deze aan *Mr. J. J. Wintermans Q¹⁷*), die ze berekende uit de gemiddelde opbrengst van de op de botermijn te Maastricht verkochte boter.

Het algemene prijsverloop van kaas is niet zo gemakkelijk na te gaan, omdat de kaasprijzen op verschillende markten en op verschillende wijzen tot stand komen.

In het *Nederlandsch Landbouwweekblad* van 22 oktober 1904 komt een grafiek voor van (hoogste) kaasprijzen vanaf 1880, waarvan die van *Bodegraven* voor Goudse kaas van 10-15 kg het meest representatief lijken.

Deze warenf. 74,-	1895	f. 64,-
1885 „ 58,-	1900	„ 66,-
1890 „ 68,-	1903	„ 66,-

De prijzen van Edammer kaas, berekend naar gegevens van het *Gemeentearchief te Alkmaar*, gaven het volgende globale beeld per 100 kg in:

1880	f. 79,-	1900	f. 57,-
1885	„ 56,-	1905	„ 63,-
1890	„ 59,-	1910	„ 67,-
1895	„ 51,-		

In het begin der negentiger jaren waren er nog verschillende andere tegenwerkende krachten die het boerengezin bedreigden. Tengevolge van het in die jaren heersende mond- en klauwzeer werden door verschillende landen de grenzen voor ons vee gesloten. Ook in de akkerbouw wilde het nog [034] niet vlotten.

Het verloop der prijzen op de Groninger beurs noemden wij reeds op blz.[017]. Ook hiervan lag het dieptepunt omstreeks 1895. *Sneller* wijst er op dat de toestand van de huurboeren, „het land bebouwende van een heer, die de noden zijner pachters kende en met vaderlijke welwillendheid temidden van hen woonde", redelijk wel was. Maar boeren die hun land tegen hoge prijzen hadden gekocht en dit met een zware hypotheek moesten belasten, werden vaak ge-

dwongen hun hoeve te verkopen en pachtboer te worden of op andere wijze hun brood te gaan verdienen.

In diezelfde tijd (omstreeks 1890) was er, vooral in het zuiden van het land, een ernstig streven naar beschermende rechten. Men voelde zich bedreigd door de invoer van goedkoop buitenlandse graan en grondstoffen voor de margarine. In 1880 en 1895 zijn er voorstellen in deze richting in de Tweede Kamer aanhangig geweest, maar afgestemd.

In het *Nederlandsch Landbouweekblad* van 22 december 1894 besprak *Rinkes-Borger de* kwestie der invoerrechten. Hij zegt in theorie vrijhandelaar te zijn, maar in de praktijk is dit niet altijd vol te houden. Hij wijst op de concurrentie van de margarine, waarvan de grondstoffen vrij kunnen binnenkomen, terwijl er op het binnenlands „geslacht" een accijns van 10 % moet worden betaald.

Definitief herstel

Omstreeks 1895 begon zich in het algemeen een opgaande ontwikkeling in de conjunctuur voor te doen. Er was echter al eerder vooruitgang door eigen werkzaamheid. Zo werd er in 1890 op het L.H.C. te Goes al uitvoerig gesproken over de bevordering der landbouwcoöperatie waarbij men vooral aankoop- en kredietcoöperaties op het oog had.

Het een met het ander in verband brengende, moet dit van groot belang worden geacht.

Door de toenemende voorlichting en het landbouwonderwijs kwamen de boeren tot een meer intensieve bedrijfsvoering, waardoor meer kunstmest en krachtvoer nodig was. Aanvankelijk betrof men deze artikelen algemeen van de handel, al of niet in ruil voor produkten van de boerderij, en niet zelden traden deze handelaren ook als geldschieter op door bijv. het krachtvoer en de kunstmest, die de boer in de winter en het voorjaar nodig had, in de zomer met de levering van melk of boter en kaas te verrekenen. Het lag dus wel voor de hand dat de coöperatieve gedachte, eenmaal ingang gevonden hebbende, ook op dit gebied toegepast werd.

De eerste coöperatieve aankoopvereniging was trouwens al in 1877 opgericht en deze bleek een goede levensvatbaarheid te hebben. In 1896 werd de eerste coöperatieve kredietvereniging (boerenleenbank) opgericht om, zoals *Minderhoud* zegt, het ten plattelande uitermate onbevredigende kredietwezen in betere banen te leiden. Deze schrijver zegt verder dat de eerste coöperaties [035] haar ontstaan overwegend dankten aan de nood der boeren of aan de behoefte aan verweer tegen machten, waartegen zij zich individueel niet opgewassen voelden.

Het behoeft niet te verwonderen dat er in die tijd toch ook nog vele twijfelaars waren. Het was ook geen kleinigheid om, van de sedert eeuwen bestaan hebbende toestand van zoveel mogelijk zichzelf te helpen, nu over te gaan op het „gezamenlijk doen". Maar de omstandigheden dwongen er toe. Het landbouw- en veeteeltbedrijf moest volgens de nieuwere wetenschappelijke inzichten gevoerd worden, wilde men tot een betere toestand komen. Velen vonden de stap naar de gezamenlijke melkverwerking in een coöperatieve fabriek te groot en bepaalden zich aanvankelijk tot de levering van hun melk aan een particulier bedrijf of aan een bedrijf, dat door enkele collega-boeren voor onderlinge rekening gedreven werd. In de omgeving der steden gingen particuliere ondernemers zich met de consumptiemelkdistributie bezig houden.

In vele, vooral melkarme, streken bestond echter van particuliere zijde geen of weinig belangstelling voor het stichten van zuivelfabrieken. Aanvankelijk kwam er, voornamelijk in het oosten van het land, wel een aantal particuliere handkrachtboterfabriekjes tot stand, die meestal door boterhandelaren gesticht werden, doch deze konden, toen het stichten van stoomfabrieken meer en meer toenam, de strijd om het bestaan niet volhouden.

J. Mesdag, sedert 1889 zuivelconsulent der F.M.v.L., bepleitte op het in 1896 te Sneek gehouden L.H.C. strenge controle op de kwaliteit en betaling naar vetgehalte der aan de fabriek geleverde melk. De betaling naar vetgehalte achtte hij mogelijk, doordat hiervoor nu een snelle en met weinig kosten gepaard gaande methode bestond ¹⁾. Ook pleitte *Mesdag* sterk voor een controle der productie van de afzonderlijke koeien, opdat de veehouder beter zijn vee leert kennen en dit volgens de erfelijkheidsleer kan selecteren op het geven van veel en vetrijke melk. Verder zegt hij: „Goed ingerichte en goed beheerde coöperatieve zuivelfabrieken kunnen (dus) een belangrijke factor zijn tot verheffing van de boerenstand in het algemeen.

De boer en vooral de boerin worden ontheven van veel werk, dat goedkoper en beter door anderen kan worden verricht. De coöperatieve zuivelbereiding kan ook in andere opzichten een middel zijn tot verbetering van de maatschappelijke positie van de boerenstand. De samenkomsten van de leden van een coöperatie op geregelde tijden, om kennis te nemen van de stand van hun gemeenschappelijk bedrijf, leidt onwillekeurig tot bespreking van andere onderdelen van het bedrijf en samenwerking, ook op ander gebied".

Overigens gaf *Mesdag* duidelijk als zijn mening te kennen dat er een nauw verband bestaat tussen het effect van de coöperatie enerzijds en de algemene ontwikkeling van de betrokkenen anderzijds. Waarschijnlijk als [036] een reactie daarop werd op een volgend congres te Breda gepleit voor uitbreiding van het lager landbouwonderwijs door bevoegde leerkrachten.

Nabeschouwing

Na een bloeiperiode in het midden der vorige eeuw trad er in de landbouw een verval in door een sterke wijziging in het bedrijfsleven (stoom als drijfkracht) waaraan men zich niet tijdig kon of wilde aanpassen. Dit leidde tot een ongekende crisis, die vele boeren tot de rand van het faillissement of daarover heen bracht. De crisis werd verscherpt doordat de boer alleen stond tegenover machten, die hij niet aan kon. Knoeierijen met zijn produkten en later ook met artikelen, die hij voor zijn bedrijf nodig had, zoals kunstmest en krachtvoeder, verergerden de toestand.

Niet het minst door het werk der *Staatscommissie voor den Landbouw* (1886-1890), die de werkelijke toestand blootlegde, werden velen overtuigd van de achterlijke en slechte toestand waarin de landbouw in die tijd verkeerde. Regering en volksvertegenwoordiging kwamen tot het inzicht dat men de boeren niet langer aan hun lot kon overlaten. Ook de landbouworganisaties hebben in die tijd aangetoond dat de omstandigheden andere maatregelen eisten. Wij noemen hier de aanstelling van zuivelconsulenten, die aanvankelijk overal in dienst der gewestelijke maatschappijen van landbouw waren. Ook de overheid wijzigde haar passieve houding. Er werden maatregelen genomen, niet van beschermende aard en niet bedoeld als dwang van bovenaf, maar men bepaalde er zich in hoofdzaak toe voorlichtend en leidinggevend - vooral op technisch gebied - op te treden. Dit was goed gezien, want daardoor kwam ook de boer zelf tot activiteit; aanvankelijk nog aarzelend, maar spoedig werd de leiding dankbaar aanvaard. Voorgegaan door vooruitziende en terzake kundige personen werden op velerlei gebied coöperaties en verenigingen van meer algemene aard opgericht; alle met het doel het belang van de boer te dienen. *Koenen* zegt hieromtrent: „Na de periode van ellende kwamen na 1895 een kentering en herstel". Hij wijst hiervoor een tweetal oorzaken aan, n.l.: een geleidelijke omkeer in de conjunctuur, d.i. het complex van economische omstandigheden waaronder in die tijd gewerkt werd, maar vooral ook

i Blijkbaar had hij hier het vetgehalte-onderzoek volgens Gerber op het oog (Zurich, 1892).

de energie van de boerenstand zelf, gesteund door een voortreffelijke wijze van overheidsbemoeiing, tot een verhoogd nuttig effect gebracht door een krachtig en gezond verenigingsleven op landbouwgebied, meer en meer op coöperatieve grondslag.

De totstandkoming van deze zelfwerkzaamheid der boeren was van grote betekenis, want zij hebben zichzelf daardoor een plaats in het economisch [037] leven van ons land veroverd, die zij van tevoren niet hadden. Van oudsher was het voor de boer een vanzelfsprekende zaak, dat hij de produkten van zijn bedrijf voor eigen gebruik bestemde. Wat hij over had, werd aan handel of particulieren verkocht en van het daarvoor ontvangen geld financierde hij zijn huishouding en zijn bedrijf. Wij wezen er reeds op dat dit overschot voor verkoop aan anderen in het zgn. „aloude zuivelgebied" veel groter was dan in de zandstreken, waar minder overbleef voor de verkoop. Daardoor was het leven der zandboeren, die in het algemeen ook over veel kleinere bedrijven beschikten, veel soberder dan dat der boeren in de kleistreken.

Toen het ambacht na de Franse revolutie in West-Europa een heel ander karakter kreeg en er - aanvankelijk kleine - industrieën begonnen te ontstaan, ondervond ook de boer daarvan de gevolgen. In directe of indirecte zin werd hij de leverancier aan deze industrieën en de werkers daarin. De kleine omvang van zijn bedrijf en zijn geïsoleerde woonplaats en vooral, wat de melk betreft, de sterke bederfelijkheid van zijn produkt, brachten hem door deze ontwikkeling in een afhankelijke positie van andere groepen der bevolking, die in zijn produkten handelden of deze in hun industriële bedrijven verwerkten.

Voor de Nederlandse boer kwam daar de moeilijkheid bij dat in ons land sedert eeuwen handel en scheepvaart domineerden en de landbouw sinds de helft der vorige eeuw tot aan de negentiger jaren aan zichzelf werd overgelaten. Gezien het grote aantal boeren over het gehele land verspreid, hun kleine bedrijven en de geringe samenhang, welke er onderling bestond, kon het niet anders of zij moesten bij de ontwikkeling die zich in andere bedrijfstakken voerde meer en meer in een nadelige positie komen.

De maatschappijen van landbouw, die na de opheffing der landbouwcommissies de zorg voor de boerenstand op zich genomen hadden, deden wel wat zij konden om maatregelen in het belang van de landbouw te bevorderen, maar daarmee was de positie van de boer als zodanig te midden van de zich ontwikkelende handel en industrie niet met deze op een zelfde peil gebracht. Dit kon alleen tot stand komen door onderlinge samenwerking van de boeren in economische zin, waardoor zij over bedrijven en instellingen konden beschikken, die hen in staat stelden om op gelijke voet met de andere groepen der samenleving zaken te doen.

Door de coöperatie gesteund door doeltreffende maatregelen van de overheid, vnl. inzake voorlichting, onderwijs en controle, kwam de boer een stapje hoger op de maatschappelijke ladder. Hij breidde zijn belang in verticale zin uit, waardoor hij enerzijds langer zeggenschap over zijn produkt behield, anderzijds betere controle kreeg over hetgeen hem geleverd werd. Op deze wijze kreeg hij ook een groter aandeel in het bedrag dat door de consument voor zijn produkten besteed wordt.

HOOFDSTUK II

[039] De ontwikkeling der zuivelbereiding in de verschillende delen van ons land

In het vorige hoofdstuk hebben wij gezien welke de omstandigheden waren waarin de melkveehouderij en zuivelbereiding in de laatste helft van de 19e eeuw waren komen te verkeren en met welke moeilijkheden men vooral tussen 1876 en 1895 te kampen had. Na deze periode waren het voornamelijk drie factoren die ertoe medegewerkt hebben dat er verbetering in de toestand kwam.

Ten eerste was dit de opleving der algemene economische omstandigheden in West-Europa en de grotere vraag naar zuivelproducten welke hiervan mede het gevolg was.

Ten tweede was de regering ertoe overgegaan het landbouwonderwijs en de landbouwvoorlichting in sterke mate te bevorderen en in het algemeen maatregelen te nemen, die gunstig voor de landbouw waren. In 1898 werd een directoraat-generaal voor de landbouw ingesteld en werden er maatregelen genomen om knoeierijen bij de verhandeling der produkten en bedrijfsbenodigdheden definitief uit te roeien. Men liet de uitvoering hiervan zoveel mogelijk aan de belanghebbenden zelf over, hetgeen mogelijk was doordat dezen zich meer en meer gingen organiseren.

Ten derde ontstond er op verschillend gebied zakelijke samenwerking der boeren in coöperatieve zin, met name op het gebied der zuivelbereiding, de aankoop en verwerking van veevoeder en kunstmest, de kredietverschaffing en de mogelijkheid tot veilig en lonend sparen.

In verband met de strekking van dit geschrift willen wij thans nagaan hoe de ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding heeft plaats gehad en hoe deze zich in de onderscheiden gewesten van ons land voltrokken heeft. Drie vragen drongen zich bij het overdenken van een en ander het meest aan ons op, n.l.: hoe kwamen die eerste zuivelfabriekjes tot stand, hoe ontwikkelden zij zich en wie waren degenen die het initiatief tot de oprichting namen. Tevens willen wij trachten te verklaren waarom deze ontwikkeling in de ene streek wel en in de andere streek niet of onder een heel andere vorm tot stand kwam. Wij zullen daarbij hier en daar nog wel eens verder moeten terug grijpen of naar latere jaren moeten doorgaan dan aan de grenzen van dit geschrift algemeen gesteld zijn.....

[086] Westelijk Noord-Brabant en Zeeland

Daar het oostelijk deel van Noord-Brabant op het gebied der veehouderij een enigszins ander karakter heeft dan het westelijk deel, behandelden wij eerstgenoemd gedeelte met Limburg tezamen, omdat in dit gebied ook zuivelorganisatorisch een andere groei heeft plaatsgehad dan in het westelijk deel der provincie. In het derde hoofdstuk zal dit nog sterker tot uiting komen. Daar *westelijk Noord-Brabant* meer overeenkomst vertoont met *Zeeland*, behandelen wij deze beide gebieden tezamen.

Zeeland en de polders (zeeklei) van westelijk Noord-Brabant (tegen Zeeland en Zuid-Holland aan), alsmede het land van Heusden en Altena (rivierklei) zijn uitgesproken akkerbouwgebieden. De boerderijen zijn hier van vrij grote omvang. In de zandstreken van westelijk Noord-Brabant zijn de boerderijen in het algemeen kleiner en is het gemengde bedrijf (akker- en weidebouw) regel.

Zoals wij reeds in het vorige hoofdstuk vermeldden, werden na 1846 de zgn. schaalrechten op het graan afgeschaft en de commissies van landbouw als rijksinstellingen opgeheven. De taak om de landbouw te verheffen, werd hierdoor grotendeels aan het particuliere initiatief overgelaten. De commissies konden echter voortbestaan als instellingen van het provinciaal bestuur. Dit geschiedde in Groningen en Friesland en later ook in Noord-Brabant. De landbouwleraar *Corten* ijverde sterk voor de oprichting van zgn. landbouwclubs, die gewestelijk werkten. Zo'n club bestond te Wouw al in 1870.

[087] Deze clubs vormden vaak de afdelingen van de Noord-Brabantsche Maatschappij van Landbouw (N.-B.M.v.L.) Q¹⁸).

Deze werd in 1889 op meer zakelijke wijze georganiseerd. Men kon toen ook het stichten van coöperaties gaan bevorderen en deskundigen aanstellen om de boeren van voorlichting te dienen. Zoals reeds eerder vermeld, werd *P. van Hoek* in 1890 als landbouwconsulent aangesteld. Hij kreeg o.m. opdracht cursussen te geven ter verbetering van de zuivelbereiding op de boerderij en op welke minst kostbare wijze deze verbetering kon worden aangebracht. Hiertoe moesten centrifuges en andere werktuigen worden aangeschaft, maar voor de kleine boeren was dit te kostbaar.

Op verschillende plaatsen gingen daarom particulieren - meestal boterhandelaren - tot de aanschaffing van deze werktuigen over. Zij kochten de melk van de boeren om deze tot boter te verwerken. Zo ontstonden ook hier de eerste handkrachtboterfabriekjes. De landbouwleraar raadde echter de boeren aan om de melk voor gezamenlijke rekening te gaan verwerken, opdat men de vruchten der betere melkverwerking zelf zou kunnen plukken. Hoewel er veel over gepraat werd, kwam men er niet gauw toe. Op welke ondergeschikte overwegingen soms de oprichting van een boterfabriek werd tegengehouden, blijkt uit het geval te Gilze, waar men vreesde dat dan het voeren van knollen verboden zou worden. Ook elders kwam dit voor. De N.-B.M.v.L. ging daarom het aanschaffen van centrifuges door de boeren zelf aanmoedigen door 10 % in de aanschaffingskosten bij te dragen.

De N.-B.M.v.L. benoemde in 1894 een speciale commissie, die gegevens moest verzamelen omtrent de oprichting van coöperatieve zuivelfabrieken. Hierin had o.a. zitting *G.J. van Poppe* te Gilze, later een bekende figuur in de Brabantse landbouw- en zuivelwereld. Er was blijkbaar nogal wat overreding nodig om tot deze fabrieken te komen en er waren veel moeilijkheden, doordat men onvoldoende geschoold personeel had.

Behalve 66 particuliere boterfabriekjes, waarvan 8 met stoomkracht, waren er in geheel Noord-Brabant in 1895 45 coöperatieve fabriekjes, waarvan 3 met stoomkracht. We zien hier dus wel een snelle ontwikkeling der fabriekmatige zuivelbereiding, al was het dan ook op zeer primitieve wijze. Al deze fabriekjes - particuliere zowel als coöperatieve - waren gedoemd om binnen een betrekkelijk klein aantal jaren te verdwijnen of op te gaan in grotere bedrijven.

Hier en daar heeft men de periode der coöperatieve handkrachtfabriekjes overgeslagen en is men direct overgegaan tot de stichting van grotere met stoom gedreven bedrijven. Hier was ook wel een verklaarbare reden voor. De grotere boeren in het westen der provincie konden aanvankelijk overgaan tot de aanschaffing van de meer moderne werktuigen voor de boterbereiding, zoals een centrifuge en een met hond of paard gedreven karn. Toen ook dit [088] systeem op den duur niet voldeed en men elders de gemeenschappelijke verwerking der melk meer bevredigende resultaten zag opleveren, kwam men tot deze gezamenlijke oprichting van coöperatieve zuivelfabrieken. Een voorbeeld daarvan is de fabriek te Wouw, die in 1894 werd opgericht.

In het gedenkschrift dat werd samengesteld door *L.H. Witteveen*ⁱ⁾ ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van deze coöperatieve zuivelfabriek, wordt vermeld, dat tussen 1870 en 1875 enkele boeren in de gemeente Wouw al een afspraak maakten om bij eventuele brandschade elkaar bij te staan en gezamenlijk de schade te vergoeden. Een volgende stap was de aanschaffing van een veebascule voor gemeenschappelijk gebruik en daarna het voor gezamenlijke rekening aankopen van kunstmest en veevoeder. Een belangrijke initiatiefnemer tot deze eerste vormen van landbouwcoöperatie was *P. Dekkers.*, evenals *Jan Dekkers*, die ook bij de totstandkoming der coöperatieve zuivelfabriek een rol van betekenis speelden.

Het merkwaardige van de ontwikkeling in de gemeente Wouw was dat er, tegelijk met de plannen tot oprichting van een coöperatieve met stoom gedreven zuivelfabriek, ook gewerkt werd aan de oprichting van een handkrachtboterfabriekje in de onmiddellijke omgeving (Moerstraten). In het dorp Wouw was toen al een particulier handkrachtboterfabriekje. De eigenaar hiervan was tevens leverancier van veevoeder en de leider van een oppositie tegen de stichting van een „grote" fabriek. Deze oppositie vond steun bij pater *Van den Elsen*, die in die tijd als verdediger van de stichting van handkrachtfabriekjes in Noord-Brabant optradⁱⁱ⁾.

Een groep boeren te Wouw ging echter door met haar plannen en deze vormde daarmee een voorbeeld voor dit gedeelte van het land, daarbij krachtig gesteund door de rijkslandbouwleeraar *P. van Hoek*. Het waren 38 boeren, die tezamen de fabriek stichtten en ook tezamen voor de financiering zorgden door het nemen van aandelen in het benodigde kapitaal van f 20.000,-. Men stelde een directeur uit Friesland aan en begon direct met de melk voor gezamenlijke rekening te vervoeren en deze naar vet(room)gehalte te betalen. Binnen het jaar werd de fabriek uitgebreid met een kaasmakerij en plaatste men er een graanmaalderij naast.

Zodoende was dit de eerste boter- en kaasfabriek in het zuiden des lands en het was een fabriek, die geheel uit de zelfwerkzaamheid der boeren tot stand kwam. De Wouwse boeren en wel vooral de reeds genoemde 38 deden echter nog veel meer in onderling verband. Zij stichtten in 1897 de Coöperatieve Wouwsche Landbouwvereniging, welke ten doel had de veestapel te verbeteren, verbetering van het landbouwkrediet en bestrijding van woeker, het gezamenlijk aankopen van benodigdheden, het bevorderen van onderlinge verzekeringen en landbouwonderwijs, het bevorderen van [089] vrede en eendracht, het voorkomen van processen

i Oud-directeur der C.Z. te Wouw (†).

ii Zie derde hoofdstuk

door minnelijke schikking en het bijstaan van landbouwers, die naar de mening van het bestuur onrechtvaardig vervolgd of bedrogen werden.

Deze boeren zochten dus door nauwe samenwerking steun bij elkaar en wij mogen gerust vaststellen dat zij een daad stelden, die voor deze gehele omgeving zegenrijke gevolgen heeft gehad. De coöperatieve zuivelfabriek zowel als de landbouwvereniging met deze ruime doelstelling bestaat ook thans nog, al heeft de laatste een gedeelte van haar taak aan andere boereninstellingen overgedragen.

In 1903 werd hun voorbeeld gevolgd door een veertigtal boeren dat te Roosendaal een zuivelcoöperatie oprichtte. Deze groeide in 1911/12 uit tot de eerste coöperatieve fabriek van gecondenseerde melk (Het Anker) in het zuiden des lands ⁱ⁾).

In sommige streken kwam de overtuiging dat de boeren veiliger uit waren met een eigen fabriek dan door verkoop van hun melk aan een particulier bedrijf, doortoevallige omstandigheden tot stand. Een voorbeeld hiervan vormt de totstandkoming der C.Z. „Altena” te Nieuwendijk. Een groep boeren uit deze streek verkocht de melk aan de Margarine(Condens)fabriek van *Van den Bergh* te Rotterdam. Men onderhandelde jaarlijks over de prijs van de melk. Toen in 1915 veel militairen, in verband met de mobilisatie, in deze landstreek gelegerd waren, waaronder nogal wat boerenzoons uit Friesland, vernam men van dezen, welke prijs in deze provincie in het algemeen voor de melk gemaakt werd.

Zoals gewoonlijk toog een delegatie boeren in het voorjaar naar de fabriek te Rotterdam en men meende nu degelijke argumenten te hebben om tot een hogere melkprijs te komen. Hiervan kwam echter niets terecht. Bij deze bespreking vernam men dat een „agent” der fabriek al naar de boeren onderweg was om de contracten te laten tekenen. Deze contracten bevatten een melkprijs die ongeveer de helft lager was dan die, welke men van de Friese boerenzoons had vernomen. De melk werd verkocht, maar op de terugreis sprak men meteen af dat dit niet weer zou gebeuren en men ging ijveren voor de oprichting van een coöperatieve fabriek. Te Nieuwendijk bestond een oud zuivelfabriekje dat door overlijden van de eigenaar reeds meer dan een jaar stil lag. Dit fabriekje werd overgenomen (voor f 16.500,-) en zo kwam in maart 1916 de C.Z. „Altena” te Nieuwendijk tot stand ⁱⁱ⁾ Q¹⁹).

Volgens *Dr. P. J. Bouman* Q²⁰) waren de jaren 1850-1878 voor de veeteelt even gunstig als voor de akkerbouw. Omstreeks 1870 hadden de prijzen van vlees en zuivelprodukten een hoogte bereikt, die de veehouderij overal in de [090] provincie *Zeeland*, maar vooral op Walcheren, Zuid-Beveland en Schouwen, tot een zeer winstgevend bedrijf maakte. „Anders dan men zou verwachten, nam de veestapel”, aldus *Bouman*, „in deze provincie weinig toe. Slechts de cijfers voor jong vee vertonen een stijging. Dit bewijst (opnieuw) dat de Zeeuwse boer onder alle omstandigheden trouw bleef aan de akkerbouw. Door de hoge prijzen liet hij zich soms zelfs verleiden zijn beste melkvee te verkopen”.

Toch is er in de loop der jaren meer belangstelling voor de veehouderij gekomen. Dit lag ook eigenlijk wel voor de hand, daar met name de grote landbouwcrisis van omstreeks 1880-1896 veel sneller om zich heen greep in de akkerbouw dan in de veehouderij en de zuivelbereiding. Hierdoor kreeg de veehouderij meer aantrekkelijkheid, waarmede nog niet gezegd is dat hier-

i De zuivelcoöperaties te Wouw en Roosendaal zijn thans opgegaan in één nieuwe coöperatie: De Verenigde Coöp. Zuivelbedrijven „West-Brabant” (V.C.Z.).

ii Deze fabriek is thans gecombineerd met die te Genderen.

door ook het houden van melkvee zoveel toenam, want de belangstelling ging in de meeste streken vooral uit naar het houden van mestveeⁱ).

Een uitzondering hierop maakte het eiland Walcheren, waar van oudsher de melkveehouderij een grotere rol heeft gespeeld. Ook op Schouwen en sommige streken van Zuid-Beveland en het midden van Tholen was dit het geval. De landbouwkundige toestand was hiervan de oorzaak, daar genoemde gebieden vaak tot ver in het voorjaar onder water stonden, zodat men hier op veehouderij was aangewezen.

„Omstreeks 1880 kende men in Zeeland nog slechts de boerenboter", zegt *Bouman*, „vervaardigd volgens methoden, die een eeuw daarvóór en nog vroeger ook gebruikelijk waren". Volgens een beschrijving van *Gerlach*, die hij aanhaalt, karnde men boter uit een mengsel van zoete en zure, min of meer bedorven room. Als thermometer bij de bereiding diende gewoonlijk de hand van de boerin. De warmtegraad trachtte men te regelen door toevoeging van warm of koud water. Na het afnemen der boter plaatste men deze in de kelder om op te stijven en begon deze daarna te bewerken met spaan en lepel, van onreinheden te zuiveren en te zouten. Daarna werd de boter in zgn. „kopjes" afgewogen in stukjes van een pond. Door middel van de mal voor de „koppen" werden figuren zoals ribbels op de zijkant en een figuurtje in de vorm van een bloem of een vogeltje op de bovenkant aangebracht.

Daarna ging men éénmaal per week met de boter ter markt. In Middelburg, Zierikzee en Goes waren de belangrijkste markten, maar er werd ook nogal wat boter rechtstreeks aan winkeliers en particulieren geleverd, waarbij men echter met het vaststellen van de prijs wel rekening hield met de prijs, welke de boter die week ter markt had opgebracht. Ook reizende kooplui, [091] die dan meestal kruidenierswaren verkochten, kwamen de boter wel op de hoeven opkopen. De kwaliteit van de Zeeuwse boter kon echter de vergelijking met de beste Friese boter niet doorstaan. Ter gelegenheid van een tentoonstelling van de *Zeeuwsche Landbouw-Maatschappij (Z.L.M.)* in 1878 te Middelburg, waar wel goede boerenboter aanwezig bleek te zijn, wees het bestuur van de Z.L.M. er niettemin op dat het met de zuivelbereiding in de provincie een heel andere kant uit moest.

Men beval aan dit te doen door oprichting van zuivelfabrieken of desnoods door toepassing van nieuwe methoden en werktuigen op de boerderij. Ook hier had men de methode van Swartz op het oog, waarmede in 1881 te Goes een demonstratie werd gegeven. Dit geschiedde onder leiding van de ons reeds bekende *Wouter Sluis* uit Beemster en een Deense botermaaker. Veel resultaat leverde deze voorlichting echter niet op; ook niet toen in 1882 een handleiding voor de zuivelbereiding werd uitgegeven. Enkele vooruitstrevende landbouwers schaften wel nieuwe werktuigen aan, maar de meerderheid bleef de oude sleur volgen.

Op Schouwen kreeg men echter belangstelling voor een stoomzuivelfabriek en in 1884 werd in de omgeving van Zierikzee op advies van *Rinkes-Borger* een stoomzuivelfabriek opgericht. *Vorsterman van Oven*, secretaris van de Z.L.M., bepleitte de oprichting van coöperatieve fabrieken volgens het Friese voorbeeld. In 1891 verrees er een fabriekje te Sluis. Ook op Schouwen werden daarna meer coöperatieve zuivelfabriekjes gesticht. Door deze fabrieken kreeg men meer oog voor het nut der controle op het vetgehalte der melk en leerde men de gebreken der boerenboterbereiding beter kennen.

i Schrijver kan hieraan toevoegen dat de meeste Zeeuwse boeren en ook hun collega's in de kleistreken van West-Noord-Brabant in hun hart geen veeboeren zijn, maar akkerbouwers. Het is hem meermalen opgevallen dat in bijeenkomsten in de familiekring of elders het gesprek in hoofdzaak ging over akkerbouw en vooral over paarden, maar slechts zelden over weiland en koeien.

Volgens gegevens van de Directie van de Landbouw waren er toen in Zeeland 10 coöperatieve zuivelfabrieken, waarvan een zestal door stoom werd gedreven. Het waren echter alle kleine bedrijfjes met een gering aantal deelgenoten (boeren)ⁱ), daar de meeste boeren nog bij de boterbereiding op de boerderij bleven en het aantal koeien per bedrijf (akkerbouw) maar gering was. Meer dan 10 melkkoeien werden er op een overigens vrij groot landbouwbedrijf meestal niet gehouden. De opbrengst van de melk ontving de boerin als regel als huishoudgeld. De grootste fabriek was „De Duif” te Nieuwerkerk met 93 deelgenoten en ruim 1,5 miljoen kg melk. Van het eiland Schouwen en Duiveland en westelijk Noord-Brabant werd ook nogal wat melk aan de margarinefabriek van *Van den Bergh* te Rotterdam verkocht.

De meeste Zeeuwse fabriekjes zijn niet oud geworden; vele hadden een slepend bestaan wegens onvoldoende belangstelling van de zijde der boeren en onvoldoende melkaanvoer. Ze konden daardoor ook geen voldoende deskundige bedrijfsleiders aanstellen en moesten na enige tijd worden opgeheven.

Zodoende is in vele streken van Zeeland nimmer sprake geweest van een [092] krachtige zuivelindustrie. Een uitzondering daarop vormt (in latere tijd) Walcheren, waarop wij nog nader terugkomen.

In Noord-Brabant waren er in 1906 37 stoomzuivelfabrieken en niet minder dan 161 handkrachtfabriekjes. Als een der oorzaken van dit grote aantal zal wel de moeilijkheid van het vervoer in die tijd gezien moeten worden, maar toch ook het feit dat men er wel toe kwam in de eigen vertrouwde omgeving zo'n bedrijfje te stichten, maar de neiging tot samenwerking der boeren in twee of meer dorpen was toen nog gering.

Ook in Zeeland bloeide het dorpsverenigingsleven het best. Deze verenigingen waren niet altijd afdelingen van de Z.L.M., maar wel was degene, die lid was van de Z.L.M., tevens ook lid van een dorpsvereniging. „In deze laatste”, zegt *Bouman*, „gevoelden de boeren zich als gelijken onder gelijken; zij waren graag zelf in actie - op andere wijze dan het lidmaatschap van de grote provinciale vereniging mogelijk maakte”. De meeste dezer dorpsverenigingen hielden zich speciaal bezig met gemeenschappelijke aankoop (aانبestedingen), vooral van kunstmest en veevoer. Deze coöperatieve activiteit ontwikkelde zich in Zeeland het best.

Niet onvermeld mag blijven dat vooral de zuivelconsulent, later tevens veeveeltconsulent, *C. Zwagerman*, in latere jaren veel invloed heeft gehad op de verbetering der melkveehouderij in Zeeland. Hij was het, die voortdurend pleitte voor een goede selectie van het melkvee, steunende op melkcontrole, en voor de aanschaffing van goede stieren. Ook bevorderde hij daar waar hij een mogelijkheid zag de totstandkoming van coöperatieve zuivelfabrieken. In feite had hij daarmee alleen succes op Walcheren en in Zeeuws-Vlaanderen. Vooral op Walcheren kwam, mede door zijn toedoen, zij het ook in het begin met vallen en opstaan, tenslotte een flinke en gezonde zuivelcoöperatie tot stand Q²¹).

Walcheren telde omstreeks de eeuwwisseling ruim 1000 veehouders, die tezamen 5300 koeien hielden. In Middelburg en Vlissingen bevonden zich enkele kleine particuliere melkinrichtingen. De melk van 2100 koeien ging via deze inrichtingen of rechtstreeks in consumptie en van de rest werd op de boerderijen boter gemaakt. Lang niet alle boeren hadden een handcentrifuge, maar ook al had men deze, dan was het nog niet altijd een goede. Zodoende bleef er heel wat vet in de ondermelk achter en *Zwagerman* berekende in 1909 dat per koe per jaar bijna *f*

i De kleinste hiervan zal wel die te Kruiningen zijn geweest, waar een fabriekje van drie boeren (50.000 liter melk) bestaan heeft.

18,- te weinig werd ontvangen, omdat de boter onvoldoende uit de melk werd gehaald¹⁾). Ook de prijzen die voor de boerenboter werden gemaakt, waren te laag en *Zwagerman* stelde deze voor de jaren 1908 en 1909 gemiddeld op ruim f 14,- per koe. Men kwam [093] *C. Zwagerman* (1884-1953) dus tot een te geringe jaarlijkse ontvangst van f 32,- per koe.

C. Zwagerman (1884 - 1953)

Eveneens lieten de prijzen die voor de melk gemaakt werden bij directe consumptie te wensen over, mede vanwege de afhankelijke positie waarin de veehouders in dit opzicht verkeerden. *Zwagerman* wees op hetgeen in andere streken op het gebied der coöperatieve zuivelbereiding gedaan werd en nam een aantal boeren op excursie mee naar westelijk Noord-Brabant om hun te tonen hoe men daar de melk in coöperatief verband tot waarde bracht.

Hij deed vooral een beroep op de boerinnen om het handwerk der boterbereiding te laten varen.

De Walcherse boeren en boerinnen waren blijkbaar wel vasthoudend aan het oude systeem, want niettegenstaande de klare taal, die *Zwagerman* gewoon was te spreken, duurde het tot 1916 vóórdat men tot definitieve plannen voor de oprichting van een coöperatieve melkinrichting en zuivelfabriek kwam; 46 personen bleken bereid om als lid toe te treden en de vereniging kwam in dat jaar inderdaad tot stand. De te Middelburg bestaande fabriek „De Landbouw" werd overgenomen, maar dit bleek geen succes te zijn. Zomin het bestuur als de dagelijkse leiding, welke laatste van de oude fabriek moest worden overgenomen, bleek voor zijn taak berekend en zo kwam de vereniging na enige tijd reeds voor grote moeilijkheden te staan.

Niettegenstaande dit alles was er toch een flinke groei, want het aantal leden der vereniging steeg voortdurend en in 1923 werd besloten een geheel nieuwe fabriek te bouwen, die in 1926 gereed kwam. Daarna is het door [094] eensgezind optreden en een degelijke zakelijke leiding steeds vooruit gegaan. Met een slijtersmelkinrichting, die vanaf die tijd geen melk meer rechtstreeks van de boeren kocht, werd een belangengemeenschap aangegaan en daarna kwam men tot de stichting van een Walcherse Melkfederatie, die de twee nog bestaande zuivelfabrieken, de meeste melkdistribuanten en praktisch alle veehouders omvatte. De organisatie werd in

i Schrijver moest in zijn jeugd ook wel eens aan zo'n handcentrifuge draaien. Wanneer dit te langzaam ging, hetgeen nogal eens gebeurde, bleef er te veel vet in de ondermelk. De kalveren waren hier het beste mee.

1938 op grond van de toen bestaande crisiszuivelwetgeving door de Minister van Landbouw tot publiekrechtelijk lichaam verklaard met verordenende bevoegdheid tot het vaststellen van prijzen en marges, mits de belangen der consumenten hierbij niet in het gedrang kwamen.

Men kan zich afvragen of dit voor een coöperatie een gewenste ontwikkeling was, maar de omstandigheden lagen op Walcheren nu eenmaal moeilijk. Er heerste een chaos in melkaankoop en -distributie en door alles onder één hoedje te vangen, voorkwam men afbraak van de reeds gegroeide samenwerking en kon heel wat gesaneerd en verbeterd worden.

Vooraf in de moeilijke oorlogsjaren, welke nog volgden, was het van belang dat productie en distributie onder één leiding stonden en vastgesteld kan worden dat de zuivelcoöperatie op Walcheren, na de vele moeilijkheden die zij heeft ondervonden, als herboren uit het oorlogsgeweld (bombardement en inundatie) te voorschijn is gekomen. Het nog bestaande particuliere bedrijf te Vlissingen werd overgenomen en met de slijtersorganisaties bestaat een goede samenwerking. Vrijwel alle melkveehouders op het eiland zijn bij de coöperatie aangesloten of leveren hun melk, zodat men zeggen kan dat zij de productie geheel in handen heeft en op de distributie en verkoop een belangrijke invloed kan doen gelden. Als zodanig kan „Walcheren" zeker als een voorbeeld in het zuivelcoöperatie-arme Zeeland worden gesteld.

De handcentrifuges op de boerderijen hebben er aanvankelijk toe geleid dat men, vooral in Zeeuws-Vlaanderen, er toe overging hier en daar coöperatieve roomverwerkende fabriekjes te stichten. De melk werd op de boerderijen gecentrifugeerd en alleen de room ging naar de fabriek. Dit bespaarde vrachtkosten en men hield de verse ondermelk op de boerderij. Op den duur heeft dit systeem echter niet voldaan. Toen de centrifuges versleten waren, ging men er meer en meer toe over de melk aan de fabriek te leveren. Dit werd ook bevorderd doordat de behoefte aan ondermelk op de boerderij geringer werd en door de betere prijzen, welke bij industriële verwerking hiervoor konden worden verkregen. Ook de inmiddels beter geworden vervoersmogelijkheden zullen wel tot deze wijziging hebben bijgedragen.

Op de eilanden zowel als in westelijk Noord-Brabant heeft de particuliere zuivelindustrie nog een vrij belangrijke invloed. Dit neemt niet weg dat zowel in het westen van Noord-Brabant als in Zeeland de coöperatieve bedrijfsvorm de overhand heeft.

[103] Zuid-Holland, Utrecht en zuidelijk Noord-Holland

In de weidegebieden van Zuid-Holland en Utrecht - vnl. tussen Rijn en Lek - was het kaasmaken op de boerderij van oudsher traditie. Overigens werd er in deze melkrijke streken in verband met de nabijheid van grote steden altijd al veel melk voor directe consumptie gevraagd. Hierbij moet echter wel worden bedacht dat de bevolking van deze steden in de tweede helft van de vorige eeuw belangrijk kleiner en het melkgebruik per hoofd der bevolking geringer was dan thans het geval is. In 1880 telde de bevolking van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag tezamen nog geen 600.000 zielen. Zodoende was zuivelbereiding op de boerderij in deze streken, ook in de directe omgeving der steden, steeds van belang.

De stad Gouda leent sedert eeuwen haar naam aan de in die omgeving op de boerderijen uit volle melk gemaakte plat-cilindrische Goudse kaas, aanvankelijk ook wel „Stolkse kaas" genoemd, waarvan de reputatie ver over onze grenzen reikt. In de omgeving van Leiden en Delft werd kaas uit meer of minder afgeroomde melk gemaakt (Leidse komijnekaas), vandaar dat de botermakerij op de betreffende boerderijen ook van betekenis was; in de echte weidegebieden van Zuid-Holland en Utrecht werd vrijwel uitsluitend kaas en weiboter gemaakt.

Het kaasmaken op de boerderij vergt veel tijd en zware arbeid. In vele gevallen is vooral de boerin bij dit werk betrokken, meestal geassisteerd door dochters of dienstpersoneel. Toch hebben de boeren en vooral de boerinnen in het Zuidhollandse en Utrechtse laagveengebied lange tijd niet zo'n bezwaar [104] tegen de dagelijks terugkerende zware arbeid van het kaasmaken gehad als elders het geval was. Ook nu wordt in deze streken op een aantal boerderijen nog Goudse volvette kaas gemaakt.

In de bereiding van Goudse kaas op de boerderij heeft de boer een middel om zijn melk tot een duurzaam en goed verhandelbaar produkt te maken en hij vindt hiervoor als regel behoorlijke afzet tegen lonende prijs. Dat de bereiding van Goudse kaas op de boerderij niettemin in de loop der jaren sterk is teruggelopen, zal dan ook meer op rekening moeten worden gesteld van gebrek aan goed personeel en van het feit, dat menige jonge boerin niet meer de dagelijks terugkerende arbeid van het kaasmaken verkiest, dan wel dat dit uit economisch oogpunt niet meer aantrekkelijk zou zijn.

Het aantal kaasmakende bedrijven in Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht werd in 1904 door een commissie uit de H.M.v.L. op 9000 geschat. Hierbij waren 90 à 100 kaasmakende fabriekjes in Noord-Holland inbegrepen. *Dr. L.T.C. Scheij Q²²*) komt voor het begin der dertiger jaren in Utrecht en Zuid-Holland op een aantal van ± 5000, terwijl dit aantal in 1965 op 1460 gesteld werd.

Er waren altijd boerderijen waar men - door welke oorzaak dan ook - niet of lang niet altijd tot een goed produkt kon komen en hier zal men dan ook wel het eerst het kaasmaken hebben gestaakt. Zuivelconsulent *A. Bos Q²³*) rapporteerde hierover in de vergadering van de H.M.v.L. op 23 september 1897 „dat in de van oudsher kaasbereidende gemeenten van Zuid-Holland de kaasbereiding nog menigmaal vrij onnadenkend en met geheel verouderde hulpmiddelen wordt uitgeoefend, waardoor een veelvuldig minder goed en gelijkmatig produkt wordt gemaakt".

Hij wees ook met respect op de vele zorgzame en attente kaasmaaksters, maar zei dat men nog te weinig op de hoogte was van de kwaliteit der melk, waardoor zelfs goede boerinnen soms een hele zomer kaas maakten van slechte kwaliteit. Genoemde zuivelconsulent hield gedurende de wintermaanden vele lezingen, waarvan wij het onderwerp noteerden: „de keuze tussen

zuivelbereiding op eigen boerderij, het oprichten van coöperatieve zuivelfabrieken en melkverkoop".

Een tiental jaren later besprak *Bos* dit onderwerp op het L.H.C. dat in 1907 te Gorinchem gehouden werd. Hij wees er hierbij op dat in het buitenland beste vette kaas uit andere landen geleverd wordt, welke in fabrieken gemaakt wordt, en hij meende dat men in fabrieken kaas van betere en meer gelijkmatige kwaliteit kan maken dan op vele boerderijen het geval is. Voorts noemde hij verschillende andere voordelen der fabriekmatige kaasmakerij, mits men zich houdt aan te geven voorschriften omtrent de samenstelling der kaas.

In verband hiermede wees hij op de tot stand gekomen kaascontrolestations in Zuid-Holland en Noord-Holland, waarmede men in laatstgenoemde provincie is gekomen tot een minimum vetgehalte van 40 % en in Zuid-Holland tot 42 % in de droge stof (d.s.) der kaas. Met de controle op de [105] samenstelling der kaas moet ook kwaliteitsverbetering gepaard gaan, want deze laat op vele boerderijen te wensen over, terwijl een onderzoek van het *Rijkszuivelstation* te Leiden heeft uitgewezen, dat in Zuid-Holland en Utrecht in een vrij groot aantal gevallen boerenkaas gemaakt wordt met niet veel meer dan 40 % vet in de d.s. De gebruikte kaasmelk is dan kennelijk een weinig afgeroomd en soms gebeurt dit op verzoek van de kaashandelaar, omdat hij dan een steviger produkt ontvangt.

De zuivelconsulent in de provincie Utrecht (*H.B. Hylkema*) gaf over dit onderwerp in 1906 de volgende beschouwing: „Hoewel de kaasprijzen bij vorige jaren vergeleken zeer goed zijn te noemen, wil het mij voorkomen dat door de veehouders meer geld zou zijn te bedingen door de invoering van fabriekmatige bereiding van kaas uit volle melk. Maar daarvoor schijnt de tijd niet gekomen te zijn, want het oprichten van coöperatieve kaasfabrieken is in deze provincie niet mogelijk; niet alleen ontbreekt elke medewerking van de boeren, maar ook de publieke opinie is er zeer tegen gekant, gelijk zij altijd is geweest tegen fabriekmatige zuivelbereiding.

En toch zullen de kaasfabrieken niet uitblijven, maar er zal eerst wel wat anders moeten gebeuren, naar ik vermoed. Particuliere ondernemingen zullen de boeren aan het verkopen van melk gaan gewennen en eerst daarna zal het oprichten van coöperatieve kaasfabrieken mogelijk worden".

De voorspellingen van deze zuivelconsulent zijn deels wel, deels niet uitgekomen. Tot melkverkoop is men in deze streken wel gekomen, echter niet tot de oprichting van coöperatieve kaasfabrieken, althans niet in een betekend aantal. De kaasmakerij op de boerderij heeft zich tot op de huidige dag gehandhaafd.

A. van Wijnen was jarenlang de verdediger van het kaasmaken op de boerderij en zegt hierover, nadat hij de opkomst van de fabriekmatige zuivelbereiding in het laatst der vorige eeuw besproken heeft, het volgende Q²⁴). „Hoe geheel anders lag het in het zelfkazende gebied. Daar werd een produkt gemaakt, dat als topkwaliteitsprodukt in die tijd bekend stond. De boerin lukt het ook niet altijd om eerste klas te bereiken, maar gemiddeld stond de boerenkaas op een vrij hoog peil, speciaal in vergelijking met andere kaassoorten. Dit kwam tot uiting in de te bedingen prijzen, zodat de zelfkazer financieel moeilijk voordeel zou kunnen boeken bij de overgang naar de fabriek, temeer waar het arbeidsprobleem toen nog geen rol van betekenis speelde".

Van Wijnen wijst verder op een belangrijk nevenbedrijf van de boerenkaasmakerij. De vrijkomende wei is een uitstekend varkensvoer en de ring van grote steden om het zelfkazend ge-

bied vormde een groot afzetgebied voor zware varkens. Verder vervolgt hij: „Dit is een grote steunpilaar geweest bij de bestaansstrijd in de jaren toen de eindjes zo moeilijk aan elkaar waren te knopen. Na 1900, toen de economische toestanden (bovendien) beter [106] werden, heeft het de boer spaargeld bezorgd". Hij wijst dan verder op de aanvulling van de consumptiemelk, die de zelfkazer in de wintermaanden levert. „Wanneer deze", aldus *Van Wijnen*, „in de herfst, als de wintermelkprijzen stijgen, zijn zelfkazen staakt, waarbij dit tevens samenvalt met als regel een te geringe hoeveelheid eigen melk om hiermede door te gaan, dan maakt hij zijn spullen schoon, zet ze op zolder en gaat voor de consumptie leveren. Een geringe moeite en een gering investeringsverlies".

In de loop der jaren is heel wat gekibbeld over de vraag of kaasbereiding op de boerderij voordeliger is dan in de fabriek. Vooral was dit het geval gedurende en na de eerste wereldoorlog, toen de kaasprijzen van overheidswege werden vastgesteld aan de hand van gegevens, die daarvoor door de praktijk beschikbaar werden gesteld. Vaak ging het hierbij om de vraag of men bij de bereiding van kaas op de boerderij wel alle kosten in rekening bracht welke daarbij van belang zijn en het ging daarbij meestal om een vergelijking van de boerenkaasbereiding in Zuid-Holland en Utrecht met de fabriekmatige kaasbereiding in Friesland.

A. van Wijnen

Uitvoerig werd dit onderwerp behandeld op het L.H.C. in 1923 te Gouda, waar *Van Wijnen* het vraagpunt behandelde: „*Kaasmakerij op de boerderij of in de fabriek?*“. Hij stelde hierbij dat de volvette kaasbereiding op de boerderij nog steeds op haar plaats is en een beter resultaat voor de boer oplevert dan de fabriekmatige bereiding.

Daar dit uit de vergadering betwijfeld werd, waarbij ook andere verschilpunten, de beide bereidingswijzen betreffende, naar voren werden gebracht, legde *Van Wijnen* na afloop van het congres enkele cijfers over, waaruit een voordelig verschil voor de boerenkaasbereiding bleek. Hij vergeleek hierbij de uitkomst van een 500-tal boerenkaasbedrijven van gemiddelde soort, waar tezamen 3½ miljoen kg kaas was gemaakt, met de netto-opbrengst welke de Friese Zui-

velbond van alle aangesloten fabrieken van mei 1921 tot mei 1922 berekende en kwam tot een prijs van 11,47 ct. voor de Zuidhollandse en 10,30 ct. per kg melk voor de Friese boer ¹⁾.

In het algemeen is de volvette boerenkaas zeer gewild en de prijs welke deze opbrengt, ligt dan ook meestal hoger dan die der fabriekskaas. Omtrent de rentabiliteit van het bedrijf der zelfkazers maakt *Schiere* een vergelijking tussen Utrechtse en Friese bedrijven. Hij ontleent de gegevens hiervoor aan een onderzoek van *Ir. B.D. van Schelven*, waarmede beoogd werd verschillende bedrijfsstelsels onderling te vergelijken. Het onderzoek betrof de jaren 1933/34 en 1934/35 en had betrekking op een 35-tal Utrechtse kaasbedrijven en een 470-tal Friese weidebedrijven. Het resultaat hiervan was dat in de genoemde jaren de melkvetproductie per ha en de ontvangsten per kg melkvet in de Utrechtse bedrijven iets hoger waren dan in de Friese, [107] terwijl de produktiekosten per kg melkvet in dezelfde verhouding iets lager waren.

Kaasmakerij op de boerderij

Schiere zegt hiervan dat de kaasboer, ondanks de aanmerkelijk geringere winterproductie, ten opzichte van de Friese boer een behoorlijke melkprijs weet te maken. Dit is slechts mogelijk, doordat de zelfkazer in de weidetijd een relatief goede prijs maakt en omdat hij tracht mede door een dichte veebezetting, juist in deze periode, de melkproductie per ha op te voeren.

Ook ten aanzien van de melkprijzen, betaald door de melkinrichtingen en de destijds bestaan hebbende zgn. Rotterdamse industriemelknotering, slaat de boerenkaasmakerij geen slecht figuur, hoewel haar positie ten aanzien van de melkinrichtingsprijzen in de dertiger jaren, kenne-

i Hierbij dient te worden opgemerkt dat deze cijfers niet zonder meer vergeleken kunnen worden en dat hierbij tevens overwogen moet worden, dat het belang van een coöperatieve zuivelfabriek voor de boeren niet alleen in de melkprijs tot uiting komt.

lijk door de toen optredende stagnatie bij de export, wel achteruitgaande was. Hierbij moet worden opgemerkt, dat wij in genoemde periode met van overheidswege vrij sterk beïnvloede prijzen te doen hadden. Volgens *Schiere* hadden deze echter eer tot resultaat dat de prijzen bij de verschillende verwerkingsmogelijkheden dichter bij elkaar dan verder uit elkaar kwamen te liggen.

Drs. G.A. Kooy Q ²⁵⁾ tracht de vraag hoe het komt dat de zelfkazerij tot nog toe is blijven voortbestaan van de sociologische kant te benaderen en meent, op grond van een gehouden enquête, dat factoren buiten de economische sfeer hierbij een rol spelen. Een behoudend element bij de boerenbevolking in het betreffende gebied, maar ook een stuk bedrijfsvreugde, acht hij in de zelfkazerij aanwezig. In het zelfkazersgezin bestaat als regel een [108] sterke onderlinge binding der gezinsleden, welke volgens *Kooy* belangrijke persoonlijke en sociale aspecten inhoudt. Niettemin acht hij het ondenkbaar, dat de gemiddelde boer in het zelfkazersgebied voor de markt blijft produceren, wanneer zich een winstgevender alternatief zou voordoen.

In een en ander mag wel een antwoord worden gezien op de vraag, hoe het komt dat de kaasmakerij op de boerderij zich in dit gedeelte van het land ten dele gehandhaafd heeft, terwijl deze elders overal verdwenen is en plaats gemaakt heeft voor fabriekmatige verwerking der melk.

Dit laatste was ook het geval in het oostelijk deel van de Alblasserwaard, waar men in 1906 begon met de fabriekmatige zuivelbereiding. Wij hadden hierover een gesprek met *A. van Houweling* te Peursum, die vele jaren voorzitter is geweest van de eerste coöperatieve zuivelfabriek, welke in deze streek is opgericht, n.l. die te Giessen-Nieuwkerk (thans Giessenburg). Het was hier vnl. het verdwijnen van de hennepeteelt in het laatst der vorige eeuw, die er toe leidde dat men meer melkvee ging houden en daarmee ook overging tot het maken van kaas op de boerderij.

Het was dus een jong bedrijf en de boerderijen waren hierop niet goed ingericht. Ook de afzet der [109] kaas - meestal verkoop aan huis - bevredigde niet. Men ging naar Noord-Holland om er zich van de fabriekmatige verwerking der melk op de hoogte te stellen. Mede naar aanleiding hiervan verscheen een artikel in een plaatselijk blad, waarin vooral gewezen werd op het zware werk, dat de boerinnen met het kaasmaken hadden en de onbevredigende resultaten, die het veelal opleverde.

De verhouding tot de handel deugde niet. Men had hier geen kaasmarkt en de verkoop van de kaas ging vaak gepaard met een haast zedelijke verplichting van de boer om van de betreffende handelaren kaaszout en veevoer te betrekken, waarbij vooral voor de financieel zwakkeren ook nog de kredietverlening een rol speelde.

Een aantal boeren kwam tot de oprichting van een fabriek, die men de rechtsvorm ener naamloze vennootschap gaf. Dit laatste heeft later ernstige bezwaren opgeleverd omdat ook aandelen in niet-boerenhanden kwamen. Begrijpelijk is dit wel, want het ging hier, evenals elders, bij de oprichting van een fabriek door de boeren om de vraag: „Hoe komen we aan het nodige geld?" En wanneer er dan in het dorp personen zijn die, hoewel geen melkveehouder, bereid zijn aan de totstandkoming van een fabriek mede te werken en aandelen te nemen, dan is dit een mogelijkheid om aan het nodige kapitaal te komen. Later gaf dit nogal eens bezwaren, doordat de belangen en inzichten van deze aandeelhouders - of degenen die na hen kwamen - vaak anders gericht waren dan die der melkleveranciers.

Dit heeft ook in Giessen-Nieuwkerk - gepaard gaande met onvoldoende beheer - na een tiental jaren tot ernstige moeilijkheden aanleiding gegeven en heeft een scheuring in de vereniging ten gevolge gehad. Er kwamen toen twee boerenfabrieken, de ene een coöperatieve vereniging, de andere een naamloze vennootschap, welke ook thans nog bestaan. Ook andere boeren-zuivelfabrieken kwamen in de omgeving van Gorinchem tot stand; ook deze begonnen als n.v. en werden later coöperaties.

In het Zuidhollandse weidegebied kwamen verschillende mislukkingen van zuivelcoöperaties voor. Wij gebruiken hier het woord „coöperatie" als verzamelnaam, want deze fabriekjes kwamen vrijwel alle als n.v. tot stand, maar werkten toch op coöperatieve wijze. Hierbij deed zich echter praktisch bij alle hetzelfde euvel voor. Men ondervond in de omgeving dezer coöperaties een vrij sterke concurrentie van de zijde der particuliere zuivelindustrie.

Het gevolg daarvan was dat men bij de bepaling van de melkprijs niet uitging van de richtlijn „wat *kunnen* we betalen", maar „wat *moeten* we betalen" om de concurrentie de baas te blijven. Dit laatste lukte vrijwel nooit en leidde voor pas beginnende en weinig kapitaalcrachtige coöperaties vrijwel steeds tot de ondergang.

In het westelijk gedeelte van Zuid-Holland zijn reeds vroegtijdig fabrieken van gecondenseerde melk tot stand gekomen. De *N.V. Hollandsche Fabriek van Melkproducten „Hollandia"* te Vlaardingen dateert reeds van 1882 en [110] is gevolgd door de *N.V. Van den Bergh* te Rotterdam. Het is ongetwijfeld aan industrieel en handelsinitiatief te danken dat deze fabrieken zijn opgericht en dat zij het begin vormden van de Nederlandse gecondenseerdelmelkindustrie. *Hollandia* stichtte later ook fabrieken in Friesland, Noord-Holland, westelijk Noord-Brabant en Zeeland. *Van den Bergh's Condensed Milk Company of Holland* was een nevenbedrijf van de margarine-industrie, welke in die tijd melk nodig had voor de margarinebereiding en het overschot tot gecondenseerde melk verwerkte. Later werden door deze maatschappij ook fabrieken te Alkmaar en Leeuwarden gevestigd.

Ook kwamen er enkele bedrijven, gebaseerd op onderlinge samenwerking van veehouders, tot stand, maar de een na de ander heeft de vlag moeten strijken en is in handen van fabrikanten overgegaan. Zo waren de aandelen van de melkinrichting „*De Landbouw*" in Den Haag aanvankelijk grotendeels in boerenhanden; later zijn ze meer en meer in andere handen overgegaan. De oudste op dit gebied is de fabriek te Naaldwijk, die in 1897 werd opgericht.

De fabrikanten waren lang niet altijd bereid de melk tegen een door de boeren verlangde prijs af te nemen en het gevolg was dat dezen behoefte hadden aan een eigen verwerkingsmogelijkheid der melk. Een groep boeren, in de omgeving van Rotterdam, in hoofdzaak de Zuidhollandse eilanden, heeft in 1911 in deze stad een coöperatieve fabriek van gecondenseerde melk opgericht. Ook deze fabriek is na enkele jaren in particuliere handen overgegaan; men heeft haar naam „*Vereenigde Zuivelbereiders*" (*V.Z.*) gehandhaafd. De aanleiding tot de oprichting van deze fabriek kwam voort uit ontevredenheid over de te maken melkprijs en men kon niet altijd zijn melk op bevredigende wijze kwijt. Doordat er samenwerking onder de melkkopende fabrikanten was, voelden de boeren de druk daarvan. Men zag de goede resultaten van de coöperatieve fabrieken elders en wilde ontkomen aan de altoos terugkerende strijd bij het vaststellen der melkprijzen.

Wij lezen een en ander in een brochure ter aanmoediging om lid te worden van en melk te leveren aan de op te richten coöperatieve fabriek, van de hand van *J. Postma*, die de eerste directeur van deze coöperatie werd. In deze brochure wordt ook een uiteenzetting gegeven om-

trent de financiële opzet van het bedrijf. Deze was ongetwijfeld te optimistisch voor een beginnend bedrijf en zeker voor een fabriek van gecondenseerde melk met alle risico's daaraan verbonden. Men schatte de bouw- en exploitatiekosten te laag en rekende de boeren een voordeel van ½ cent per liter melk voor. De fabriek kwam tot stand, maar de rekening kwam niet uit.

In een historisch overzicht ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan dezer fabriek in 1951 zegt *J. Noordam sr.* (†), die sinds 1914 directeur was van dit bedrijf, o.m.: „De oprichters waren merendeels veehouders van de Zuidhollandse eilanden. Spoedig nadat de fabriek in werking was gesteld, traden [111] grote moeilijkheden op. De afzet van gecondenseerde melk vlotte aanvankelijk slecht en de kaas, die men van het overschot der ontvangen melk gedwongen was te maken, was van inferieure kwaliteit. Van het begin af aan was dan ook de onderneming voor de oprichters een teleurstelling ... De teleurstellende gang van zaken was voornamelijk te wijten aan de tegenslagen, die veelal jeugdige ondernemingen plegen te treffen”.

Het bedrijf was opgericht met bankkapitaal. Door de in augustus 1914 uitgebroken oorlog kon het niet meer aan zijn verplichtingen voldoen en werd het bankkrediet opgezegd. Met de bank werd toen een regeling getroffen, waarbij de schuldenlast direct op de coöperatoren kwam te rusten en de coöperatie werd opgeheven. Daarvoor in de plaats kwam een naamloze vennootschap, waarbij de coöperatoren van voorheen aandeelhouder-melkleverancier werden en de verplichting op zich namen om de liquidatieschuld der coöperatieve vereniging geleidelijk af te betalen door inhouding op hun melkgeld. In 1923 werd het instituut aandeelhouder-melkleverancier door inkoop der betreffende aandelen opgeheven, zodat de fabriek van dat jaar af geheel als particulier bedrijf werkte.

Een overeenkomstige gang van zaken heeft zich voorgedaan met een vereniging van veehouders, die in Amsterdam een melkinrichting stichtte. Aanvankelijk waren de aandelen van deze n.v. in handen van boeren, maar vrij spoedig ging de meerderheid - ook door kapitaaluitbreiding - in andere handen over. De naam der inrichting „*Onderlinge Vereeniging van Veehouders*” (*O.V.V.*) werd ook hier gehandhaafd.

Waarschijnlijk liggen aan de mislukking der boerenfabrieken in dit gebied in hoofdzaak de volgende oorzaken ten grondslag: Men moest met kleine eenzijdige bedrijfjes beginnen. Het spreekt haast vanzelf dat deze niet opgewassen waren tegen de gevestigde grootbedrijven en de melkhandel. Werden er in de omgeving gedurende enige tijd hogere prijzen voor de melk betaald dan het fabriekje der boeren kon uitkeren, dan wankelde dit op haar grondvesten, want men had nu eenmaal de eigen fabriek opgericht om een betere of tenminste dezelfde prijs te maken als de particuliere industrie en handel betaalde. De samenwerking der boeren was daartegen niet opgewassen en zij gingen hun aandelen verkopen, waardoor de fabriek in andere handen kwam.

De particuliere industrie in de omgeving van deze boerenfabrieken, die vrij was in het vaststellen van haar melkprijs, regelde deze naar de concurrentie welke zij te duchten had. Als zodanig beschouwde zij de beginnende coöperatie, die opgezet was om het omstreden melkwinningsgebied tot het hare te maken. Zou deze coöperatie tot bloei komen, dan zou dit afbreuk doen aan de winstmogelijkheden der bestaande industrie.

Met name de fabrieken van melkprodukten en de melkinrichtingen, [112] die zich in dit gedeelte van het land bevonden, konden als regel een hogere prijs voor de melk betalen dan de boter- en kaasfabrieken, mede doordat het oudere gevestigde bedrijven waren die door de kosten der eerste investering al lang heen waren. Vooral wanneer speciaal-produkten werden ge-

maakt, zoals kindervoeding e.d., kon zonder twijfel meer voor de melk worden betaald dan dit voor een beginnende coöperatie mogelijk was.

Het is haast vanzelfsprekend dat een jonge coöperatie met de last der investeringskosten en de onvermijdelijke kinderziekten daar niet tegenop kon, vooral niet wanneer de betrokken boeren daarvoor het bezwaar van enige tijd een lagere melkprijs te ontvangen niet over hadden. Men ging dan over tot het betalen van een melkprijs die volgens de uitkomsten van het bedrijf niet gerechtvaardigd was en het einde was duidelijk. De boeren waren dan weer op de particuliere afnemer aangewezen, maar zodoende bleef toch een onbevredigende toestand bestaan, omdat zij niet de overtuiging hadden genoeg voor hun melk te ontvangen, terwijl zij vaak gebonden waren aan onvoordelige voorwaarden van melklevering.

Al ging men dan - vooral na de ondervonden teleurstellingen - niet meer over tot het stichten van boerenfabrieken, men trachtte toch steun bij elkaar te vinden door de oprichting van *bonden van melkveehouders*, waarin de gezamenlijke belangen zo goed mogelijk werden behartigd. In Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht werden deze bonden in of omstreeks 1909 opgericht. Dit waren verenigingen van boeren, die hun melk zoet verkochten aan fabrikanten, melkinrichtingen en grossiers in melk.

Wij hebben omtrent een en ander nog eens gebladerd in oude jaargangen van „*De Melkveehouder*”, een toen wekelijks verschijnend orgaan van de genoemde bonden van melkveehouders.

De overzichtschrijver uit die dagen (omstreeks 1920) is een nogal fel bewogen man en hij zal hier en daar wel eens wat overdreven hebben, maar uit zijn wekelijkse kroniek blijkt toch wel, welk een strijd er door deze boeren gevoerd moest worden om tot een bevredigende melkprijs te komen. En was deze dan bevredigend? Men houdt de zuivelwaarde van de melk en vooral de prijzen der gecondenseerde melk goed in het oog, maar wat heeft men daaraan, als er een overschot aan melk is?

In de nazomer, het najaar en de eerste wintermaanden wordt wel een prijs gemaakt die niet zelden hoger is dan de zuivelwaarde, maar nauwelijks is het februari of de strijd brandt los en steeds ten nadele van de boeren. De fabrikanten die gedurende de maanden der lage melkproductie een hoge prijs hebben betaald, halen deze dubbel en dwars terug in de maanden, waarin de boer geen raad weet met zijn melk. Een en ander wordt dan vaak nog verergerd, wanneer boerenkaasmakers in het voorjaar wat lang hun melk zoet blijven leveren, waardoor de druk op de [113] melkmarkt nog verzaard wordt. De melk moest dan zgn. „afgeprijsd” worden om deze boeren weer aan het kaasmaken te krijgen.

Ook andere moeilijkheden komen voor, zoals niet-nakoming van gemaakte afspraken, wanbetaling, vereffening van veevoederrekeningen uit de wintermaanden met melkgeld in het voorjaar en „*De Melkveehouder*” vraagt zich af of sommige melkhandelaren ook „boerenleenbankje” spelen.

De bonden van melkveehouders hebben met veel inspanning getracht tot betere voorwaarden voor de boeren te komen bij de verkoop van hun melk. Er werden model-contracten opgesteld, waarin de voorwaarden van levering werden vermeld, maar over de prijs kon men het in de meeste gevallen niet eens worden. De melkveehouders stroomden dan bijeen in massaverzamelingen, waar flink de grote trom werd geroerd, maar het resultaat was vaak teleurstellend, omdat de veehouders geen hand hadden om een vuist te maken. Zij misten het apparaat om de

melk zelf te verwerken, zodat zij tenslotte toch altijd genoodzaakt waren deze te verkopen, omdat men de melk nu eenmaal kwijt moest.

De fabrikanten waren verweg de sterkste partij, omdat zij veel geringer in aantal waren dan de boeren en over het verwerkingsapparaat beschikten. Bovendien was er geruime tijd een zgn. „inkooptrust" voor de melk, waarin prijsafspraken en regelingen voor de inkoop van de melk werden gemaakt. Het nieuwe melkjaar vangt in het voorjaar aan, waardoor de boeren door de grote melkstroom in een zwakke onderhandelingspositie verkeerden. Dreigementen van staking der melklevering - die in sommige boerenvergaderingen nogal eens gehoord werden - waren volkomen holle frasen. Geen boer kon zich in die tijd van het jaar veroorloven zijn melk thuis te houden, nog afgezien van het feit dat er onder de meer dan 10.000 boeren, waarover het hier ging, altijd genoeg waren, die al bij voorbaat - al of niet met premies van sommige kopers - door de knieën gingen. Slechts in enkele gevallen is men - tijdelijk - tot het zelf venten der melk in grote steden overgegaan.

Al met al was het in deze gebieden voor de boeren, die niet in staat waren hun melk zelf te verwerken, een moeilijke toestand. Tot coöperatie - dus zelfverwerking - kon men niet komen. Gezien de plaatsgevonden mislukkingen, behoefde men met deze boeren over dit middel - hoe goed het ook werkte in andere delen des lands - niet meer te praten. Hier komt bij dat de boeren in de omgeving der grote steden in het algemeen minder tot samenwerking met collega's geneigd waren dan elders.

Men moet hierbij bedenken dat de mentaliteit van deze boeren een andere is dan die in verder afgelegen streken. Zij hebben van geslacht op geslacht zaken gedaan met kooplui uit de stad, die er niet zelden op uit waren de boer zijn produkten afhandig te maken tegen een voordelig prijsje. Hiertegen heeft de boer zich teweer gesteld en dit heeft van hem ook een [114] slim koopmannetje gemaakt. Het is de vraag of hij daardoor altijd de hoogste prijs heeft gekregen, maar hij meende dat toch wel en dit heeft zijn individualisme versterkt. Hierdoor was hij minder ingesteld op samenwerking met zijn collega's, vooral wanneer hieraan financiële consequenties verbonden waren. Samenwerking in de bonden van melkveehouders, maar dan ook nog lang niet algemeen, was de verst strekkende vorm van organisatie, waartoe men in die tijd bereid was. Maar, zoals boven reeds opgemerkt, men bereikte daarmee niet veel.

De bonden van melkveehouders bereikten met betere verkoop- en betalingsvoorwaarden het meest met de melkinrichtingen, die er belang bij hadden gedurende het gehele jaar een zo regelmatig mogelijke aanvoer van melk van dezelfde boeren te hebben. Hiermede werden de zgn. „taxe"contracten afgesloten, waarop in de wintermaanden een zo hoog mogelijk percentage melk van dat der zomermaanden moest worden geleverd. Hoe hoger het winterkwantum, des te hoger uiteraard de prijs.

Zoals wij reeds opmerkten, was de strijd het hevigst in het voorjaar. Er was dan een grote hoeveelheid zgn. „overmelk", die altijd moeilijk te plaatsen was. Vooral met het oog hierop is men in 1929 begonnen met de oprichting van *melkveilingen*. Men volgde hierbij het voorbeeld van de groente- en fruitveilingen, die bij de afzet van tuinbouwprodukten in het westen des lands zo heilzaam werkten.

De melkveilingen gingen in het algemeen niet uit van de bonden van melkveehouders. Deze namen aanvankelijk een afwachtende houding aan, maar werkten er wel aan mee. In verschillende steden kwamen deze veilingen tot stand, maar het bleek al spoedig dat zij ook niet tot het gewenste doel leidden. Het liep wel zolang er schaarste aan melk was, maar zodra het

voorjaar in het land was, bleven er partijen onverkocht en deze moest men dan maar weer op andere wijze geplaatst zien te krijgen.

Deze overschotten werden dan bij omliggende bedrijven - coöperatieve zowel als particuliere - geplaatst, maar ook dit middel werkte niet mee om tot de hoogste melkprijs te komen, omdat ook deze bedrijven in die tijd van het jaar zelf over voldoende en soms meer dan voldoende melk beschikten, zodat een drukkende invloed op de te maken prijs niet kon uitblijven.

Door de groei der grote steden en de toename van het melkgebruik per hoofd van de bevolking, benevens het tot stand komen van meer verwerkingsmogelijkheden in de particuliere industrie, werd het melkoverschot in het voorjaar en de voorzomer wel wat kleiner, maar ook de melkproduktie nam toe. Dit bleef dus een knelpunt, waar tegenover dan weer stond dat aan de toenemende behoefte gedurende de wintermaanden niet voldaan kon worden, omdat er hoe langer hoe meer bezwaar kwam tegen het aankopen van zgn. „afmelkers”; koeien uit andere streken, vooral uit Friesland, waar men door het toegepaste t.b.c.-bestrijdingssysteem veel koeien, die niet vrij [115] van t.b.c. waren, zonder merk naar de Hollandse consumptiemelkgebieden verkocht.

Hierdoor moest melk van elders - vooral uit Noord-Brabant, Gelderland en Overijssel - aangevoerd worden, hetgeen dan weer prijsdrukkend werkte. Zowel het een als het ander was voor de melkveehouders, die in het westen van het land hun melk zoet afleverden, een onbevredigende toestand. Op welke wijze hierin toch verbetering gekomen is, valt feitelijk buiten het bestek van dit geschrift, omdat het veel later plaatsvond. Maar wij willen dit toch in het derde hoofdstuk in het kort behandelen omdat anders een verkeerde indruk verkregen zou worden omtrent de feitelijke toestand in dit gebied.

Hoewel wij hier en daar reeds verder in de tijd zijn gegaan, willen wij dit hoofdstuk besluiten met een overzicht van de stand van zaken der zuivelcoöperatie omstreeks de eeuwwisseling. Zoals reeds eerder werd opgemerkt, was het jaar 1895 een keerpunt in de geschiedenis van de landbouw. De prijzen van de produkten gingen stijgen en de ontwikkeling der zuivelcoöperatie, die een tiental jaren aarzelend was geweest, nam in sterke mate toe. Dit laatste blijkt duidelijk uit de *Verslagen van den Landbouw* in de jaren 1895 en 1897ⁱ⁾, waaraan de volgende gegevens zijn ontleend:

Provincie	1895			1897		
	aantal bedrijven	waarvan met stoomgedreven	ontvangen melk x 1000 L	aantal bedrijven	waarvan met stoomgedreven	ontvangen melk x1000 L
Groningen	13	10	8.816	23	19	15.073
Friesland	35	34	77.010	54	46	125.520
Drenthe	25	10	17.401	58	15	47.560
Overijssel	5	4	4.100	21	13	17.082
Gelderland	19	11	18.110	35	12	31.262
Utrecht	-	-	-	1	-	230
Noord-Holland	36	-	18.482	45	1	25.970
Zuid-Holland	1	-	137	9	2	2.419
Zeeland	8	5	5.299	11	6	7.268
Noord-Brabant	45	3	21.349	100	3	38.054
Limburg	58	-	20.406	93	-	30.993
Nederland	245	77	191.110	450	117	341.431

Er werden jaarlijks tientallen coöperatieve of op coöperatieve grondslag **[116]** werkende zuivelbedrijven opgericht en hoewel de nauwkeurigheid der vermelde cijfers niet al te strikt moet worden genomen, blijkt hieruit voldoende de gang van zaken en valt het te begrijpen, dat in die tijd - en ook daarna - nogal eens gezegd werd dat „de zuivelfabrieken als paddestoelen uit de grond rezen". De resultaten van deze bedrijven werden in het algemeen middelmatig tot goed beoordeeld. De hoeveelheid geproduceerde melk kan omstreeks die tijd geschat worden op \pm 2.800 mln. liter, zodat daarvan door coöperaties nog maar een klein percentage ontvangen werd.

i Samengesteld door het Nederlandsche Landbouw Comité.

[118] HOOFDSTUK III

Verdere ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding

Hoewel de overgang van de bereiding van boter en kaas op de boerderij naar de gezamenlijke bereidplaats „de fabriek" al een hele stap vooruit was, bleek al spoedig dat men er daarmee alleen niet was. Verschillende moeilijkheden van kwaliteit en afzet van het produkt verplaatsten zich van de boerderij naar het fabriekje. Evenals de boeren voorheen steun bij elkaar hadden gevonden in de melkverwerking, kwamen nu vooraanstaande personen in verschillende streken tot de overtuiging dat men verder moest gaan en trachten de fabriekjes tot samenwerking te brengen in *bonden van zuivelfabrieken*.

Het ging er bij de oprichting dezer bonden vooral om de fabrieken door samenwerking zoveel mogelijk te steunen en voor te lichten. Deze samenwerking kreeg overal een federatief karakter, waardoor de fabrieken niet gedwongen kunnen worden zich te onderwerpen aan maatregelen, die zij zelf niet wensenⁱ). Dit neemt niet weg, dat meerderheidsbesluiten van een algemene vergadering, welke het eigen bestaan der leden-fabrieken niet aantasten, volgens goed democratisch gebruik gevolgd dienen te worden.

Het werk der bonden bestond in de eerste jaren van hun bestaan vooral in maatregelen ter verbetering van de afzet en de kwaliteit van het produkt. De bonden gingen datgene doen wat door elke fabriek afzonderlijk niet of nauwelijks gedaan kan worden. Men denke hierbij vooral aan de gezamenlijke verkoop en het houden van periodieke kwaliteitskeuringen der producten, waardoor betere afzetmogelijkheden gevonden konden worden en onderlinge kwaliteitsvergelijking mogelijk werd.

Zoals wij herhaaldelijk zagen, waren de boeren bij de oprichting der zuivelcoöperaties daartoe in vele gevallen aangespoord en voorgelicht door vooraanstaande personen, die zelf geen boer waren, maar die toch de boerenzaak wilden dienen. Zo ging het ook bij de verdere ontwikkeling der samenwerking en zij werden hierbij vaak gesteund door jonge mensen, die zelf geen boer waren, maar wel uit de boerenstand afkomstig. Wij hebben hier het oog op boerenzoons, die zich - in Friesland vooral - gingen [119] bekwamen om beheerder van een zuivelfabriek te worden.

Door de slechte gang van zaken in het boerenbedrijf en doordat de zuivelbereiding op de boerderij kwam te vervallen, ligt het voor de hand dat hun deze functie wel aantrok, ook al omdat de zuivelbereiding in de fabriek nog zo dicht bij die op de boerderij lag. Het zij ver van ons hiermede te willen zeggen dat er ook uit andere beroepen en andere provincies geen flinke zuivelmensen zouden zijn voortgekomen, maar het valt wel op, dat er onder hen zoveel zijn, die uit het Friese boerenbedrijf afkomstig zijn.

Velen van hen hebben een belangrijke rol vervuld bij de verdere ontwikkeling der zuivelcoöperatie. Zij waren in vele gevallen de vertrouwde raadgevers der boeren en hebben, in samenwerking met notabelen en vooraanstaande boeren, initiatieven ontwikkeld, die voor de zuivelcoöperatie van groot belang zijn geweest. Zij voelden zich boer met de boeren. *Mr. E.M. Meijers Q*²⁶) zegt daaromtrent: „De directeuren in Friesland beschouwen zich niet als loontrekkers in dienst ener vereniging, maar zij juist zijn de stuwende kracht in de zuivelcoöperatie. Hun namen vindt men steeds in de eerste plaats in de Friesche Bond van Coöperatieve Zui-

i Hierop moet een uitzondering worden gemaakt, voorzover enkele bonden in de latere jaren bepalingen in hun statuten hebben opgenomen, die het nemen van bindende besluiten inzake bepaalde onderwerpen mogelijk maken.

velfabrieken en in de verschillende provinciale Commissies in het belang der coöperatie en de zuivelindustrie genoemd".

Men zou dit ook op verschillende andere provincies kunnen betrekken, maar *Meijers* was buitenstaander en heeft zich, wat de zuivelcoöperatie betreft, blijkbaar hoofdzakelijk in Friesland georiënteerd.

Tussen 1893 en 1906 werd een achttal gewestelijke zuivelbonden opgericht.

In 1893 werd de *Zuid-Nederlandsche Zuivelbond (Z.N.Z.)* gesticht, met als werkgebied Limburg en Noord-Brabant

De *Geldersch-Overijselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken (G.O.Z.)* kwam in 1896 tot stand, evenals de *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe*. De *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland* volgde in 1897, evenals de *NoordBrabantsche Zuivelbond*. De *Bond van Zuivelfabrieken in de provincie Groningen* en de *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Zeeland* werden in 1900 opgericht. De *Bond van Zuivelfabrieken in Noord-Holland* volgde in 1906.

De *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Zeeland* werd in 1902 opgeheven en er zijn zo goed als geen gegevens over bekend. De *Noord-Brabantsche Zuivelbond* verdween in 1909 en in hetzelfde jaar kwam de *Brabantsche Zuivelbond* tot stand. De *Zuid-Hollandsche Zuivelbond Z.H.Z.)* werd in 1921 opgericht.

De doelstelling van alle zuivelbonden was de bevordering der belangen van de aangesloten coöperatieve zuivelfabrieken. De omschrijving der middelen ter bereiking van het doel verschilde onderling nogal wat, maar in de praktijk leidden ze toch alle naar hetzelfde doel.

De ZNZ., die aanvankelijk alleen een reglement had. omstreeks hierin als doelstelling: „ de benoeming van alle belangangen der vereenigingen melkerijen, [120] vooral van die welke met de bereiding en den verkoop van zuivelproducten in verband staan". Een bij Koninklijk Besluit goedgekeurd statuut kwam in 1898 pas tot stand. Hierin werd een ruimere omschrijving der doelstelling gegeven, nl. „bevordering der zuivelindustrie door zich op de hoogte te houden van de verbeteringen, die de wetenschap en de praktijk op het gebied der zuivelbereiding aan de hand doen en haar leden daarmee bekend maken". Het werkgebied werd tot Gelderland uitgebreid en de aangesloten „melkerijen" werden districtsgewijze ingedeeld.

De *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland* geeft vanaf het begin een veel uitvoeriger omschrijving van de wijze waarop het doel zal worden nagestreefd, nl. „door samenwerking en wederkerige voorlichting, het bevorderen van de goede naam der zuivelproducten in binnen- en buitenland, het geregeld houden van keuringen, het deponeren van een handelsmerk, het aankopen en controleren van hulpstoffen voor de aangesloten fabrieken, het controleren der administraties van coöperatieve zuivelfabrieken, het doen van proefnemingen en onderzoekingen, het geven van gelegenheid tot het verkrijgen van diploma's van bekwaamheid voor de verschillende betrekkingen in de zuivelfabrieken, het geven van financiële steun aan onvermogens en het bevorderen van de goede toepassing der beginselen van de coöperatie". Men kan wel aannemen dat deze uitvoerige omschrijving ongeveer alles omvat wat tot het werkterrein der bonden behoort en in de loop der jaren is daarin niet veel verandering gekomen. Ook de andere zuivelbonden hebben hun werkterrein ongeveer op dezelfde wijze omschreven.

Reeds in de eerste vergadering van de G.O.Z. wees voorzitter *G.J. Bieleman* er op, dat men langs deze weg ook tot landelijke samenwerking moest komen. Het gevolg hiervan was o.m. dat in de eerste vergadering van de Friese Zuivelbond mededeling werd gedaan van een ingekomen schrijven van eerstgenoemde Bond om tot oprichting van een Nederlandse zuivelbond te komen. Enkele zuivelbonden hadden zich aanvankelijk aangesloten bij de Nederlandsche Coöperatieve Bond. (N.C.B.)

Hoewel men langs die weg tot betere afzetmogelijkheden voor de produkten kwam door contacten met verbruikscoöperaties in binnen- en buitenland, bleek dit toch niet de gewenste vorm te zijn om tot een gezamenlijke behartiging der landelijke zuivelbelangen te komen. Hiertoe leidde de op 20 oktober 1900 opgerichte *Algemeene Nederlandsche Zuivelbond* (Federatieve vereeniging van Bonden van Coöperatieve Zuivelfabrieken, bij verkorting F.N.Z.)ⁱ).

In de statuten dezer organisatie worden het doel en de middelen ter bereiking daarvan als volgt omschreven: [121]

De bevordering der belangen van de coöperatieve zuivelbereiding in Nederland door:
samenwerking op federatieve grondslag en wederkerige voorlichting in alle zaken, die de bloei der aangesloten bonden kunnen bevorderen;
het opsporen en bestrijden van knoeierijen bij de bereiding van en de handel in zuivelprodukten;
het aandringen bij daarvoor aangewezen lichamen op het nemen van maatregelen, die in het belang van de zuivelproducent zijn;
het geven van gelegenheid tot verkrijging van diploma's van bekwaamheid voor de verschillende betrekkingen in zuivelfabrieken;
het aanleggen en bijhouden van statistieken op het gebied der zuivelbereiding;
het uitgeven van een orgaan en andere geschriften op het gebied der coöperatieve zuivelbereiding.

Wij zullen verder in dit hoofdstuk de ontwikkeling en de belangrijkste uitingen van werkzaamheid der gewestelijke zuivelbonden in volgorde hunner totstandkoming bespreken, doch hebben gemeend hieraan voorafgaand ook de grondslag van de F.N.Z. te moeten aangeven, daar deze hierbij ook herhaaldelijk ter sprake zal komen. Tevens zullen bij de bespreking der zuivelbonden de organisaties ter sprake komen die in het verband van deze bonden ontstonden en zich verder zelfstandig ontwikkelden. Ook schenken wij in dit hoofdstuk aandacht aan de *Bond van Kaasproducenten* en de Coöperatieve Melk Centrale (*C.M.C.*).....

i Toen de F.N.Z. in 1950 het predikaat „Koninklijk“ ontving, is deze naam gewijzigd in Koninklijke Nederlandse Zuivelbond.

[194] Noord-Brabantsche Zuivelbond

Het werkgebied van de Z.N.Z. en diens botermijn te Maastricht strekte zich aanvankelijk, evenals ná 1908, zowel over Limburg als oostelijk Noord-Brabant uit. Zoals wij reeds zagen, vormde zich bij de oprichting van de Z.N.Z. ook een groep Noordbrabantse fabrieken, waarvoor een bestuurslid werd benoemd.

In 1896/97 kwam echter bij de secretaris van de *Noord-Brabantsche Christelijke Boerenbond (N.C.B.)*, *J. Hermans* te Deurne, de gedachte op om te Eindhoven een soortgelijke mijn te stichten. Van de zijde van de Z.N.Z. werd dit niet toegejuicht, daar men hiervan verzwakking van de mijn te Maastricht vreesde. In een ingezonden stuk in een gewestelijk blad van [195] *H. Snellens* te Valkenswaard werd hiervan duidelijk blijk gegeven en de oprichting van een tweede botermijn krachtig afgeraden, daar hiervan versterking der positie van de kooplieden het gevolg zou zijn.

De mijn te Eindhoven kwam niettemin tot stand, maar haar bestaan ging met vele strubbelingen gepaard. Op 19 januari 1897 werd de mijn opgericht en 43 fabriekjes sloten zich aan. Er werd een mijnagent aangesteld en de handel liet zich aanvankelijk goed aanzien. Het ging er in die tijd vooral om de boter zoveel mogelijk uit handen van de binnenlandse kopers te houden, daar men van dezen botervervalsing vreesde en men was er al tevreden over, dat de mijnagent het eerste jaar $\frac{1}{6}$ van de aanvoer, grotendeels voor rekening van buitenlandse afnemers, kon kopen ²⁷).

„De Eindhovense mijn”, zegt *Dr. P. Hollenberg Q²⁸*), „miste (echter) van stonde af aan de hechte organisatie en ook de bekwame leiding van de Maastrichtse mijn, met het gevolg dat te Eindhoven gemakkelijk minder gewenste toestanden konden optreden. Zo werd hier jarenlang geklaagd over het misbruik van de coöperatieve winkelnering bij de aangesloten fabrieken. Deze toch leverden aan de boeren vaak tabak, koffie en andere winkelwaren. De boeren konden moeilijk de fabriekswinkel passeren en zo droeg deze winkelnering zelfs een min of meer gedwongen karakter. Dit euvel deed zich ook voor bij de Eindhovense mijn zelf, waar botermanen, boterdoek en zout door de mijn aan de fabriekjes geleverd werden”. Men beweerde zelfs dat de fabriekjes, die deze artikelen van de mijnagent afnamen, een hogere prijs voor de boter ontvingen dan de andere.

De N.C.B. en in het bijzonder diens geestelijke adviseur *pater Van den Elsen* streefde ernaar de boerencoöperaties het doen van winkelnering te verbieden, daar men uit een oogpunt van christelijke naastenliefde behalve de boeren ook de winkelstand diende te beschermen.

In 1898 werden pogingen aangewend om een Noordbrabantse zuivelbond op te richten met het doel nuttige kennis te verspreiden, waarborgen voor de zuiverheid der boter te verschaffen, het deponeren van een handelsmerk, het bestrijden van knoeierijen, het voor gezamenlijke rekening aanschaffen van benodigdheden voor de fabrieken en het aansluiten bij zuivelbonden in andere provincies te bevorderen. In verband hiermede trad een aantal Noordbrabantse fabriekjes, dat tot nog toe lid van de Z.N.Z. was, uit deze organisatie en de kring „Eindhoven” van de Z.N.Z. werd opgeheven.

De *Noord-Brabantsche Zuivelbond (N.B.Z.)* kwam tot stand, maar niet dan nadat hierover heel wat geharrewar was geweest. Het duidelijkst vinden wij een en ander uiteengezet in een rede, die de rijkslandbouwleraar *P. van Hoek* hield in een vergadering welke op 13 mei 1899 te Eindhoven gehouden werd.

Pater Van den Elsen (1853 - 1925)

**Tinus Terwisscha van Scheltinga
(1873 - 1914)**

Het doel was goed, maar de Bond dreigde, nog voordat ze goed en wel opgericht was, te verzanden, omdat hij feitelijk een aanhangsel werd van de [196] [197] Eindhovense botermijn. De mijn had bepaalde inkomsten en men hield de financiën van mijn en Bond niet voldoende uit elkaar. Ook hierop wees *Van Hoek* zeer duidelijk. Gedurende enkele jaren hebben Bond en botermijn naast elkaar bestaan. *Wintermans* zegt hiervan: „Zuivelbond en mijn bestonden (nog) drie jaar zelfstandig naast elkaar, doch men mag aannemen dat het bestuur en het merendeel der leden zich van de betekenis dezer statutaire scheiding weinig bewust geweest zijn”.

Pater Van den Elsen heeft in die tijd in de ontwikkeling van het boerenorganisatieleven in Noord-Brabant een belangrijke rol gespeeld. Wij vinden deze markante figuur, die wel „boerenapostel” werd genoemd, uitvoerig beschreven in het eerder genoemde boek van *Hollenberg*. Het streven van *Van den Elsen* was er vooral op gericht de boerencoöperaties onder de

vleugels van de N.C.B. te brengen en te houden. Deze boerenorganisatie ging van een sociaal-godsdienstig standpunt uit en vooral *Van den Elsen* streefde ernaar deze inslag ook bij de coöperaties te bewaren. Dit was ook de oorzaak, dat hij het aanvankelijk niet met de botermijn te Eindhoven en de N.B.Z. vinden kon, omdat deze dit niet in hun vaandel hadden geschreven en de economische zijde van hun werk voorop stelden.

Uit dezelfde overweging had *Van den Elsen* bezwaar tegen de Z.N.Z. en hij verzette zich ook tegen de totstandkoming van stoomzuivelfabrieken, omdat hij in deze o.m. teveel de invloed der „heer-directeuren” vreesde. In breder verband had *Van den Elsen* ook bezwaar tegen een te sterke uitbreiding van de melkveehouderij ten koste van de akkerbouw en was hij een voorstander van protectie van de graanteelt. Aan graan had Nederland te kort en van melk en zuivel was er een overschot. Vandaar dat hij „de Brabantse akkers niet in weiland veranderd wenste te zien”.

In zijn streven had hij verschillende hardnekkige tegenstanders. Vooral *H. N. Ouwerling*, redacteur van het Helmondse blad „*De Zuid-Willemsvaart*”, verweet hem zijn beperkte opvattingen en ook met pastoor *H. W. Roes* te Deurne, die een blaadje „*Rust Roest*” redigeerde, kon hij het niet vinden. Beiden waren van oordeel dat hij de economische vooruitgang remde. Hetzelfde was het geval met *J. J. Wintermans*, die als zuivelconsulent ⁱ⁾ de totstandkoming van coöperatieve stoomzuivelfabrieken van groot belang achtte, evenals *Titus Terwisscha van Scheltinga* ⁱⁱ⁾, die als „heer-directeur” in de zuivelorganisatie een rol speelde.

Er kwam ook ernstige wrijving met de kooplui. Op de Eindhovense mijn kwamen ongeveer 10 à 12 kooplieden die „en gros” handelden en een belangrijke invloed op de gang van zaken uitoefenden. Zij eisten dat de mijnagent alleen boter voor het binnenland zou kopen om zodoende zelf de export in handen te houden. Het mijnbestuur resp. Zuivelbond verzetten zich [198] hiertegen, daar men alleen bij rechtstreekse levering naar het buitenland wist, dat de boter onvervalst het land uit ging. Het gevolg was dat de boterhandelaren, die een botermijn in 's-Hertogenbosch exploiteerden, dreigden ook een (tweede) mijn te Eindhoven te openen.

De N.C.B., en vooral *Van den Elsen* vreesden in de mijn van de N.B.Z. nog steeds de gedwongen winkelnering en de invloed van de boterhandelaren, zodat de N.C.B. ook om deze reden zomin de aansluiting der fabriekjes bij de mijn als bij de Bond bevorderde. Ook in het westen der provincie, waar men met grotere (stoom)fabrieken begon, werd niet veel voor de mijn gevoeld en ook de Bond kreeg hier geen vaste voet. De onduidelijke financiële verhouding tussen mijn en Bond werkte dit in de hand. Er waren fabrieken, die zich wel bij de Zuivelbond wilden aansluiten, maar de boter niet aan de mijn wilden leveren en omgekeerd. Het behoeft niet te verwonderen dat hieruit verwarring ontstond.

In 1902 kwam een wijziging in de statuten van de Zuivelbond tot stand, waardoor deze op christelijke grondslag kwam te staan. *Van den Elsen* werd adviseur en hierdoor kon de Bond verder ook op de steun van de N.C.B. rekenen. Dit was ook wel nodig, want de spanning tussen bondsbestuur en kooplieden nam voortdurend toe. In 1903 werden vanwege de Bond pogingen gedaan om boter in Engeland te plaatsen, teneinde aan de invloed der handelaren te ontkomen. De spanning met de handelaren bereikte haar hoogtepunt toen in 1904 het rijksbotermerk werd ingevoerd en de Zuivelbond de aangesloten fabrieken verplichtte het rijksmerk op de boter aan te brengen. Er kwam toen een streven onder de kooplui om de mijn te boycotten en zelf een mijn op te richten. Het zich „onder controle stellen” wilde er ook bij alle fa-

i In 1905 als zodanig benoemd.

ii Friese boerenzoen en directeur van de C.Z. te Rijen.

brieken nog niet in, mede doordat bepaalde kooplieden voor niet gecontroleerde boter méér betaalden dan voor die met het rijksmerk. De strijd welke toen gevoerd werd, staat algemeen bekend als „de boteroorlog” en *Wintermans* wijdt daaraan in zijn boek vele bladzijden.

Kort en bondig vinden wij deze uiteengezet in een artikel van de hand van *Van den Elsen* in het weekblad van de N.C.B. van 28 mei 1904, getiteld „Het Rijksmerk der boter”, waaruit wij het volgende overnemen: „De Regering wil aan het botergeknoei een eind maken. Zij geeft een rijksstempel aan de boter om te beletten, dat nog langer vervalschte boter voor echte verkocht wordt, opdat de goede naam der Hollandsche boter, die door het geknoei in het buitenland zoveel geleden heeft, worde hersteld; maar de handelaars, die daardoor rijk zijn geworden, spannen samen om het rijksmerk te verijdelen door de boeren vrijheid voor te spiegelen”.

Op de mijndag te Eindhoven, voorafgaande aan de verschijning van dit artikel, had geen enkele handelaar willen bieden, nadat op de voorafgaande mijn te Maastricht de prijs was opgejaagd om het prijsverschil tussen beide mijnen zo groot mogelijk te maken en de fabrieken er toe over te [199] halen de boter naar hun mijn (Den Bosch) te brengen. De aanslag van de handelaren op de Eindhovense mijn mislukte echter, doordat men deze verwacht had. De mijn werd door de directeur gesloten verklaard en voor de aangevoerde boter werd een andere afzetmogelijkheid gevonden. Deze ging o.a. naar de Coöperatieve Centrale Boterknederij te Assen.

Kort daarop stichtten een paar Brabantse boterkooplied, die een weerstandskas van f 150.000,- hadden gevormd, te Eindhoven een eigen botermijn. De strijd met de boterhandel werd steeds feller en de regering zowel als de F.N.Z., waarbij de N.B.Z. was aangesloten, kwam in het ge

(Gedenkboek van het Botercontrôlestation „Zuid-Holland”, 1901—1926)

weer om de boeren in hun strijd te steunen. De toenmalige secretaris van de F.N.Z., *F. E. Posthuma*, verklaarde dat deze de Bond zou steunen door alle boter over te nemen als geen andere koper mocht opdagen. In de plaatselijke couranten, circulaire en spot- en schotschriften werd een hevige strijd gevoerd, waarin men het bestuur van de Bond, die inmiddels de

mijn had overgenomen, van slapheid en onzakelijkheid beschuldigde, terwijl men van boerenzijde, vooral d.m.v. de pen van *Van den Elsen*, de kooplieden op ongenadige wijze te lijf ging.

In verband met deze boteroorlog werd *Posthuma*, toen tevens nog zuivelconsulent in Drenthe, als tijdelijk zuivelconsulent in Noord-Brabant geplaatst. Het rapport dat hij over zijn werkzaamheid aldaar aan het bestuur van de N.B.Z. uitbracht, ving als volgt aan Q²⁹):

[200] „Nog nooit heeft een vereeniging op het gebied van de zuivelbereiding een zoo stormachtigen tijd doorleefd als de Noord-Brabantsche Zuivelbond in de maand Juni 1904". Hij beschrijft dan de toestand in de boterhandel in het gebied van de Bond en zegt, dat de kopers de boter niet kochten om deze in dezelfde toestand te verkopen, maar om ze een bewerking te laten ondergaan en bij het verlaten van de fabriek van de koper werd ze goedkoper verkocht dan ze was ingekocht.

De koper betaalde de boter naar haar geschiktheid voor deze bewerking en dan speelde het getal der vluchtige vetzuren een belangrijke rol. De mijn van de N.B.Z. werd door de handel over het geheel dan ook niet beschouwd als een verkoopplaats van boter, maar als een van vluchtige vetzuren. Dit had tot gevolg, dat bij het bereiden van boter niet gelet werd op de kwaliteit en het boterbereiden zodoende geen kunst meer was. Het leek wel of men slapende rijk zou worden, totdat de handelaren zich oppermachtig waanden en de boerenstand in Oost- en midden-Brabant de oorlog verklaarden door hun voor te schrijven geen lid van een zgn. „landbouwclub" te worden. „Het was een combinatie van een tiental handelaren" - aldus *Posthuma* - „die probeerde aan duizenden boeren de wet voor te schrijven".

In 1905 was er sprake van een door de N.B.Z. met een aantal kooplieden te sluiten contract. Het was een compromis tussen het bestuur van de Zuivelbond en de boterhandel en in hoofdzaak voorbereid door *Dr. J. Nouwens*, adviseur van de *Bossche Diocesane Middenstandsvereëninging*. In een rumoerige vergadering werd het voorstel echter met grote meerderheid van stemmen verworpen. Vooral *Van den Elsen* was in deze vergadering de woordvoerder en steunde degenen, die van het contract niets wilden weten. De strijd werd voortgezet.

De meeste (grotere) fabrieken in het westen hielden zich afzijdig. Nadat de botermijn te Eindhoven gesloten was, verzorgde de N.B.Z. zelf de verkoop der boter. Met het oog op de risico's, welke dit meebracht, werd een statutenwijziging voorbereid om de Zuivelbond de coöperatieve rechtsvorm te geven en aan de pasbenoemde zuivelconsulenten in Noord-Brabant, *J. J. Wintermans* en *E. Tonkes Struif*, werd verzocht ertoe mede te werken dat er in de gehele provincie eensgezindheid op dit gebied zou komen.

De directeuren van verschillende fabrieken in het westen waren echter van oordeel, dat zij zelf meer voor de boter konden maken dan door levering aan een botermijn of de Bond en niettegenstaande herhaalde pogingen, kwam de eenheid niet tot stand. Er waren in het westen ook nogal bezwaren tegen het optreden van *Van den Elsen*, die in feite de kleine (handkracht)-fabriekjes steunde en meermalen in botsing kwam met de grotere (stoom)fabrieken die meer zelfstandigheid in de boterverkoop verlangden.

Zoals reeds eerder opgemerkt, moet hierbij niet vergeten worden dat de ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding in het westen der provincie een andere is geweest [201] dan die in het oosten. In het oosten bestond in die dagen nog een groot aantal (± 150) handkracht-boterfabriekjes, terwijl in het westen vanaf het begin grotere stoomzuivelfabrieken werden opgericht. Volgens *H. van Velthoven* Q³⁰) hebben de Friese directeuren, die men hier vanaf het begin aanstelde, hierop grote invloed gehad.

Zij bevorderden de technische ontwikkeling van het bedrijf en wensten de boter niet naar een mijn te sturen, omdat men daar depreciatie vreesde van de boter der handkrachtfabriekjes. Anderzijds had men bezwaar tegen de Bond, die nu als coöperatie een exporthandel in boter dreef en in Brussel een botermijn exploiteerde, daar men geen voldoende controle op de gemaakte prijzen en onkosten meende te hebben. In de vergaderingen vinden wij hierover voor en na *T. Terwisscha van Scheltinga* aan het woord. Hij wenste vrijstelling van boterlevering en scheiding van het financiële beheer wat betreft boterverkoop, aankoop van hulpstoffen en algemene zaken, benevens vrijheid van handelen voor elk lid om aan deze rubrieken al of niet mee te doen.

Hierbij begonnen ook bekende personen uit de boerenstand naar voren te komen, zoals *A. J. van Gorp*, *G. J. van Poppel* en *J. M. Vos*. *A. N. Fleskens*, die de laatste jaren voorzitter van de N.B.Z. was, trachtte zoveel mogelijk bemiddelend op te treden, maar had hierbij een moeilijke en ondankbare taak. Intussen hadden ook besprekingen plaats met vertegenwoordigers van de Z.N.Z. Deze had zich tot nog toe buiten de moeilijkheden in Noord-Brabant gehouden, hoewel men destijds niet vóór oprichting van mijn en zuivelbond te Eindhoven was. Hierbij kwam in 1907 federatieve samenwerking met de Z.N.Z. ter sprake om boter der Noordbrabantse fabrieken in Maastricht te kunnen verkopen. Sommigen zagen de oplossing in opheffing van de Noordbrabantse organisatie en aansluiting der fabrieken bij de Z.N.Z. In hetzelfde jaar traden 15 fabrieken uit de N.B.Z., waarvan 6 stoomzuivelfabrieken uit het westen der provincie.

De besprekingen over samenwerking met de Z.N.Z. gingen voort en op 11 juni 1908 kwam er een voorstel in de algemene vergadering van de N.B.Z. om de fabrieken gelegenheid te geven de boter aan de mijn te Maastricht te laten verkopen, hetgeen feitelijk ook - nu of later - de opheffing van de N.B.Z. inhield. Hiertegen kwam echter hevig verzet, vooral van *Van den Elsen*, die nu de N.B.Z. tot elke prijs wilde behouden. Gewestelijke bladen gingen zich weer met de zaak bemoeien en in het algemeen ademden deze de tendens, dat de botermijn (van de kooplieden) te Eindhoven gehandhaafd moest worden en waarom men tegen aansluiting der fabrieken bij de Z.N.Z. was. Het plan tot verkoop der boter op de mijn te Maastricht had de tweeslachtigheid dat men meende *daarnaast* de N.B.Z. te kunnen handhaven.

Er heerste grote verwarring; in achtereenvolgende vergaderingen werden tegenstrijdige besluiten genomen. Er traden fabrieken uit de Bond, waarvan de een de boter naar Maastricht zond, terwijl de ander zelf tot verkoop overging of de boter naar een particuliere mijn zond. Men deed nog een [202] poging om de N.B.Z. naast de Z.N.Z. te laten voortbestaan door de fabrieken toestemming te geven zich ook bij de Z.N.Z. aan te sluiten teneinde de boter te Maastricht te kunnen verkopen. Fabrieken in Noord-Brabant die zulks wensten, moesten zich daartoe vóór 1 januari 1909 bij de Z.N.Z. aanmelden.

Dit bleken er 65 te zijn, alle gevestigd in het oostelijk deel der provincie. Niettegenstaande de verdeeldheid, welke er heerste, wilde men toch de exporthandel handhaven, omdat gebleken was dat deze wel goed werkte. Het een was echter niet met het ander te combineren en na veel gepraat en geschrijf kwam men met het radicale voorstel de fabrieken die zich bij de Z.N.Z. wilden aansluiten, vrij te laten. *Wintermans* had al eerder tegen het dubbele lidmaatschap gewaarschuwd; hij noemde deze fabrieken „papieren leden". De F.N.Z. bood zijn bemiddeling aan om uit de moeilijkheden te komen. Deze werden nog vergroot doordat men nog met zilveren koorden (reservefonds) met de N.B.Z. verbonden was.

De verwarring werd nog groter toen op 6 juli 1909 te Boxtel onder leiding van de N.C.B. een *nieuwe* Noordbrabantse Zuivelbond werd opgericht. De westelijke fabrieken hadden de hulp van de F.N.Z. ingeroepen en deze riep op 22 juli 1909 te Tilburg een vergadering bijeen, waar ook vertegenwoordigers van de N.B.Z., de Z.N.Z. en de te Boxtel opgerichte nieuwe Bond aanwezig waren. De voorzitter van de F.N.Z. stelde nadrukkelijk voorop, dat deze wilde helpen om uit de moeilijkheden te komen, maar dat men zelf moest beslissen wat men wilde. Het werd nu wel duidelijk welke kant het op zou gaan. De fabrieken in het oosten der provincie sloten zich meer en meer aan bij de Z.N.Z. en de fabrieken in het westen wensten een eigen zuivelbond.

Het dubbele lidmaatschap ging van de baan en het bestuur van de N.B.Z. stelde voor de Bond te ontbinden en het reservefonds te verdelen. De meningsverschillen deinden nog wat na en de te Boxtel opgerichte nieuwe Zuivelbond, in hoofdzaak bestaande uit handkrachtfabriekjes, trachtte nog tot overeenstemming te komen met de fabrieken in het westen, maar de uitgangspunten lagen daartoe blijkbaar te ver uit elkaar. *Van den Elsen* deed nog een poging de nieuwe Bond meer leven in te blazen, maar dit had blijkbaar weinig resultaat, want *Wintermans* zegt, dat hij na 1910 geen teken van leven meer van deze Bond bespeurde. De fabrieken in het oosten der provincie hebben zich geleidelijk alle bij de Z.N.Z. aangesloten.

Uit een en ander moge duidelijk zijn geworden dat de coöperatieve zuivelorganisatie in deze provincie nogal hevige groeikrampen heeft doorgemaakt, waarbij vooral een onvoldoende leiding en geen voldoende scheiding van activiteiten en daarmee gepaard gaande verwarring in het geldelijk beheer een rol hebben gespeeld. Maar ook invloeden van buitenaf hebben de Noordbrabantse organisatie dwars gezeten, zoals een te sterke invloed van de Boerenbond, die later de Zuivelbond wel genegen was, maar deze te zeer onder voogdij wilde houden. Dit ging vooral uit van *Van den Elsen*, die de [203] boerenbelangen ongetwijfeld sterk voorstond, maar zijn stelling niet op voldoende zakelijke grondslag bouwde. Bij dit alles kwam de hevige strijd, die men in deze provincie tegen de boterhandel heeft moeten voeren. De boterhandel, evenals de margarine-industrie, waren in die tijd in Noord-Brabant zeer machtig, terwijl de zuivelorganisatie door velerlei omstandigheden aan innerlijke zwakte leed.

[222] **Brabantsche Zuivelbond** (N.B.Z.)

In het westen van Noord-Brabant werd in 1909 een commissie gevormd onder leiding van *Titus Terwisscha van Scheltinga*, die de toestand op zuivelgebied onder ogen zag en al spoedig tot het voorstel kwam om ook in dit deel [223] der provincie een bond van zuivelfabrieken op te richten. Op 22 december 1909 kwam te Tilburg de *Brabantsche Zuivelbond* tot stand en als leden sloot zich aanvankelijk een 10-tal fabrieken in het westen der provincie aan. *A. J. van Gorp* te Alphen werd voorzitter en *T. Terwisscha van Scheltinga* te Rijen secretaris ⁱ).

Het regelen van de gezamenlijke aankoop van hulpstoffen en de controle op de administratie der aangesloten fabrieken, alsmede het houden van boterkeuringen kwam in de eerste vergadering van de jonge Zuivelbond reeds ter sprake. Tevens kwam de vraag naar voren of men een geestelijk adviseur in het bestuur zou opnemen. Men wilde dit wel, maar alleen als deze zich uitsluitend met de geestelijke zaken zou bemoeien. De vicaris van het bisdom Breda, om raad gevraagd, adviseerde echter de toestand voorlopig te laten zoals ze was.

Men had veel steun van de zuivelconsulent voor westelijk Noord-Brabant, *E. Tonkes Struif*, die adviserend lid van het bestuur werd en veel heeft gedaan om de zuivelbereiding in dit deel der provincie te verbeteren. Ook de toenmalige secretaris van de F.N.Z., *O. Reitsma*, die de conceptstatuten voor de Bond ontwierp, trad als adviseur van de Bond op en in 1912 werd besloten lid van de F.N.Z. te worden. Deze verzorgde aanvankelijk de controle op de boekhouding der fabrieken en gaf een cursus in het dubbel boekhouden, daar de meeste fabrieken in dit gebied toen nog een enkelvoudige boekhouding hadden. Zuivelconsulent *Tonkes Struif* gaf een cursus voor het fabriekspersoneel.

In 1914 kwam de oprichting van een coöperatieve boterexportvereniging ter sprake. Men stelde als voorwaarde dat deze los van de Bond zou staan. Er kwam een commissie van voorbereiding voor deze georganiseerde boterverkoop, maar het wilde daarmee niet vloten. Verschillende fabrieken wilden de eigen verkoop niet afstaan en tenslotte waren er maar drie fabrieken, die aan de oprichting mee wilden werken. Een en ander had tot gevolg dat het bestuur van de Bond in 1915 overging tot de oprichting van een coöperatieve boterverkoopcombinatie en men zou maar eens afwachten welke fabrieken zich wilden aansluiten.

De omstandigheden van de eerste wereldoorlog gaven er aanleiding toe, dat men zich toch bezinnen moest op een vorm van samenwerking bij de boterverkoop en in 1917 werd definitief besloten tot de oprichting van de *Coöperatieve Zuivel-Export-Vereeniging „Brabant”* (*Z.E.V.*), welke zich aansloot bij de *Nederlandsche Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale* (*N.C.Z.*). Zoals reeds eerder vermeld, kwam deze in de plaats van de afdeling Rechtstreeksche Verkoop van de F.N.Z., waaraan voorheen verschillende Westbrabantse fabrieken haar boter leverden. Toen deze N.C.Z. in 1922 [224] gereorganiseerd werd, nam de Z.E.V. de boterverkoop zelf ter hand en richtte te Roosendaal een botermijn op, in het bijzonder met het oog op de export naar België en Frankrijk.

Gedurende de eerste wereldoorlog kreeg men in Noord-Brabant evenals elders te maken met het ondermelkvraagstuk. Een enkele fabriek (Wouw) maakte kaas en de C.Z. te Roosendaal werd in 1911 ingericht voor de bereiding van gecondenseerde melk, maar overigens werd vrijwel uitsluitend boter gemaakt met teruglevering der ondermelk naar de boerderij. Door de beperking van de varkensstapel gedurende de oorlogsjaren (het aantal varkens liep in ons land van 1917 tot 1919 met 25 % terug) en de veld winnende overtuiging dat men aan het oudere

i Deze werd na zijn overlijden in 1914 opgevolgd door zijn broer *Y. Terwisscha van Scheltinga* te Etten.

vee geen ondermelk behoefde te voeren, benevens de na de oorlog weer stijgende melkproduktie, deed veel boterfabrieken naar een andere aanwendingsmogelijkheid van de ondermelk omzien.

Aanvankelijk werd nogal wat melk geleverd aan de ondermelkverwerkende particuliere industrie, maar zowel door de beperking van de export van gecondenseerde melk in de oorlogsjaren als door het feit dat de particuliere fabrieken gedurende de zomermaanden de minste behoefte hadden aan extra ondermelk, hetgeen de prijs nadelig beïnvloedde, gingen de coöperatieve fabrieken er meer en meer toe over de ondermelk zelf te verwerken. De C.Z. te Bergeijk begon in 1917 met de bereiding van melkpoeder volgens het walsensysteem. Dit produkt was voor binnenlandse consumptie beter te gebruiken dan gecondenseerde melk en vereiste geen hoge investeringskosten. Ook de fabrieken te Zevenbergschenhoek, Oirschot en Cuijk aan de Maas zijn omstreeks die tijd met de bereiding van melkpoeder begonnen. De fabrieken te Bergeijk en Zevenbergschenhoek zijn later ook gecondenseerde melk gaan maken en tot fabrieken van betekenis op dit gebied uitgegroeid.

Ook de verkoop van consumptiemelk kreeg in die jaren meer en meer de aandacht der coöperatieve fabrieken. De bevolkingscentra in Noord-Brabant breidden zich uit en er kwam daarvoor meer behoefte aan consumptiemelk

Ir. Alph. L. H. Roebroek (1889-1964)
(was van 1934 tot 1941 Directeur-generaal van de Landbouw, in welke functie hij in 1937 de oprichting van het Zuivel Kwaliteitscontrole Bureau doorzette)

In de steden en de Langstraat werd hierin aanvankelijk voorzien door melkslijters en enkele particuliere melkinrichtingen. De *Coöperatieve Tilburgsche Melkinrichting (C.T.M.)* was het eerste coöperatieve melkinrichtingbedrijf in dit gebied en kwam in 1913/14 tot stand. In 1918 volgde de *Coöperatieve Melkinrichting „St. Jan”* te 's-Hertogenbosch.

De oprichting van deze bedrijven ging gepaard met de overname van bestaande particuliere melkinrichtingen, die in deze steden een tiental jaren eerder tot stand waren gekomen. In Breda handhaafde zich het particuliere melkinrichtingbedrijf het langst, hoewel daar van de zijde der zuivelcoöperatie uit de omgeving tevens melk in consumptie werd gebracht, waarvan de *C.Z. St. Martinus* te Princenhage de belangrijkste was en zich later tot een volledige melkinrichting heeft ontwikkeld.

Ook in de eerder genoemde steden handhaafden zich aanvankelijk [225] nog particuliere bedrijven, terwijl zuivelcoöperaties uit de omgeving trachtten een graantje mee te pikken uit de consumptiemelkschotel. Dit gaf niet zelden aanleiding tot verschillende vormen van concurrentie, welke als regel niet in het belang van de betreffende boeren was. Ook in de Langstraat vertoonde zich dit beeld, terwijl er uit Noord-Brabant vooral in de winter nogal wat melk naar het westen van het land werd geleverd ter aanvulling van het melktekort, dat hier vooral in deze tijd van het jaar regelmatig bestaat. Enkele fabrieken begonnen met de bereiding van caseïne en daarna met kaas.

Met een en ander was echter het ondermelkvraagstuk in zijn geheel niet opgelost. Pas in 1939 kwam men ertoe een poging in deze richting te doen door de oprichting van de *Coöperatieve Ondermelk en Caséineverkoopvereniging (C.O.C.)*. Deze leed echter nogal aan innerlijke tegenstellingen, met het gevolg dat ze niet veel betekend heeft. Na de tweede wereldoorlog werd ze gecombineerd met de Z.E.V., waardoor ze meer inhoud en een krachtiger leiding kreeg in deze vorm nam de Z.E.V. later de *Coöperatieve Fabriek van Melkproducten te Zevenbergschenhoek* over ⁱ⁾, waardoor zij de beschikking kreeg over een eigen bedrijf voor de verwerking der overtollige ondermelk.

[226] Reeds gedurende en vooral na de eerste wereldoorlog is door de Brabantse Zuivelbond veel gedaan aan voorlichting en ontwikkeling op organisatorisch en administratief gebied aan bestuursleden en directeuren van fabrieken. In 1915 werd op advies van *Alph. Roebroek*, landbouwkundige bij de F.N.Z., besloten een commissie voor inwendige organisatie in te stellen. Het volgend jaar werd *Roebroek* benoemd tot mede-directeur der *Coöperatieve Fabriek van Melkproducten* te Roosendaal en in die functie hield hij een tiental voordrachten voor bestuursleden en directeuren van bondsfabrieken. Mede door deze voordrachten kwam er een beter inzicht aangaande het beheer van zuivelcoöperaties tot stand en besloot men tot de instelling van een eigen dienst voor de administratieve controle der fabrieken. Nadat voor deze dienst een commissie van toezicht was ingesteld, kwam in 1916 *C. J. Janse* als de eerste controle-ambtenaar in functie. Later werd ook een technische controle ingesteld, welke aanvankelijk in hoofdzaak de vetgehaltebepaling en het wegen en meten der melk omvatte. De controle werd op dezelfde wijze als bij de meeste andere zuivelbonden uitgevoerd en had vooral een verbetering en uniformering van de boekhouding en een nauwkeuriger werkwijze der fabrieken tot gevolg.

Het bondswerk kwam nog beter op gang toen in 1918 een ambtelijk secretaris werd aangesteld, die tevens secretaris van de Z.E.V. werd. Dit was *Ir. W. A. van As*, tevoren waarnemend zuivelconsulent te Zwolle. In hetzelfde jaar kwam te Breda een bondsgebouw tot stand, waarin zowel de Bond als de Z.E.V. en het zuivelconsulentschap werden ondergebracht. Men was hierdoor in de gelegenheid een laboratorium in te richten, waar de door de controledienst aan de fabrieken genomen melkmonsters e.d. worden onderzocht. Aanvankelijk vond dit plaats vanwege het zuivelconsulentschap, later werd hierin door de Bond voorzien.

In de laatste oorlogsjaren en direct daarna sloten zich bij de Brabantse Zuivelbond ook enkele fabrieken in Zuid-Holland (Alblasserwaard) en Zeeland aan. Het ledental steeg daardoor in 1920 tot 42 fabrieken, die tezamen ruim 110 mln. kg melk verwerkten. Daar de Zuidhollandse fabrieken ook kaas maakten en de belangen van deze bedrijven niet altijd evenwijdig liepen

i Op overeenkomstige wijze werd de fabriek te Bergeijk na de tweede wereldoorlog door de C.Z.N.Z. overgenomen.

met die der Brabantse boterfabrieken ontstonden hieruit voor en na wrijvingen, die tenslotte tot uittrekking van deze bedrijven zouden leiden.

Voordat het zover was, ontstond er echter nog een andere moeilijkheid, die de eenheid in de Bond bedreigde. In verband met een uitspraak van de bisschop van Breda kwam er bij een statutenwijziging in 1919 een voorstel aan de orde om de Bond op katholieke grondslag te organiseren. Het voorstel hiertoe werd gesteund door een 25-tal fabrieken, maar ondervond bestrijding van de zijde der fabrieken met protestantse leden en dit waren in hoofdzaak de boter- en kaasfabrieken in Zuid-Holland en het Land van Heusden en Altena.

Ook van katholieke zijde was men echter niet eenstemmig vóór deze [227] wijziging, omdat men hiervan scheuring in de vereniging vreesde. Tenslotte werd men het eens over een omschrijving dat de leden „katholiek moeten zijn of godsdienst, huisgezin en eigendom in christelijke geest erkennen en handhaven". Een voorstel om het bestuur met een niet-katholiek lid uit te breiden, werd echter verworpen. Wel werd een bepaling opgenomen dat de bestuursleden zoveel mogelijk over het werkgebied van de Bond verspreid moeten wonen. In dit laatste zagen de door niet-katholieken gedreven boter- en kaasfabrieken de mogelijkheid om toch enige zeggenschap in het bestuur te verkrijgen, maar ook dit mislukte, doordat een door hen in 1921 voorgestelde kandidaat niet het vereiste aantal stemmen kreeg. Dit gaf aanleiding tot het uittreden der betreffende fabrieken en zij richtten in datzelfde jaar de *ZuidHollandsche Zuivelbond* op.

Na de statutenwijziging werd door de bisschop van Breda als geestelijk adviseur *Dr. P. G. H. Dirckx*, deken-pastoor te Bavel, aan het bondsbestuur toegevoegd. Deze bemoeide zich vrijwel uitsluitend met sociale vraagstukken en bevorderde de goede verhoudingen in de aangesloten verenigingen en tussen de verenigingen onderling. In 1920 werd door hem een sociaal-economische cursus gegeven, waarvoor grote belangstelling bestond. Het was ook ongetwijfeld mede aan zijn invloed te danken, dat men in de Brabantse Zuivelbond al spoedig kwam tot overleg met de vertegenwoordigers der arbeidersorganisaties en modelregelingen voor arbeidsovereenkomsten maakte. Ook de regeling van het pensioenvraagstuk, waartoe in 1920 een pensioenfonds gesticht werd, kan men tot deze werkzaamheid rekenen.

Ook op ander gebied wordt van bondswege voorlichtende en adviserende arbeid verricht. Hiertoe werden verschillende commissies ingesteld en modelstatuten voor de aangesloten fabrieken opgesteld. Op belastinggebied werden de fabrieken vanwege de controledienst geassisteerd en bij het opstellen van bezwaarschriften en behandeling van gevallen in beroep treedt deze voor de fabrieken op. Ten gerieve der fabrieken werd aan het secretariaat een depot van hulpstoffen verbonden. De betreffende artikelen, ook die welke niet door middel van het depot worden geleverd, worden van de afdeling Centrale Aankoop van de F.N.Z. betrokken.

Vanaf het begin van het bestaan van de Bond worden periodiek boterkeuringen gehouden, terwijl na het tot stand komen van meer kaasfabrieken van tijd tot tijd ook kaaskeuringen plaats vinden. Vooral in de twintiger jaren breidden de afdelingen van de Bond zich uit en het personeel van het secretariaat moest hiertoe versterkt worden met een (tweede) ambtenaar voor de controle en een technicus, waardoor tevens de afdelingen voorlichting en onderwijs beter tot hun recht komen.

Dr. P. G. H. Dirckx (1865-1935)

Onder leiding van de veeteelt- en zuivelconsulenten werd veel aan voorlichting op het gebied der stalverbetering en melkbehandeling op de [228] boerderij gedaan. Voor de stalverbetering werd een vereniging opgericht en door de Bond werden centrale melkerscursussen voor de opleiding van voormelkers voor de plaatselijke melkerscursussen georganiseerd.

Het laboratorium van de Bond groeide later uit tot een melkcontrolestation, waar behalve monsters uit het fabricageproces ook monsters van de consumptiemelk en consumptiemelkproducten, zoals deze door de venters aan de consumenten worden afgeleverd, op kwaliteit en samenstelling worden onderzocht. Een en ander geschiedt in samenwerking met het zuivelconsulentschap.

In 1925 werden de functies van secretaris van de Bond en de Z.E.V. gescheiden. *Janse* werd bondssecretaris en bleef tevens administratief controleur; *Van As* werd directeur van de Z.E.V. en bestuurslid van de Bond.

[228] Zuid-Hollandsche Zuivelbond (Z.H.Z.)

Door een vijftal fabrieken in de Alblasserwaard en het Land van Heusden en Altena werd op 16 december 1921 de *Zuid-Hollandsche Zuivelbond (Z.H.Z.)* opgericht. Het lag voor de hand, dat dit een kleine organisatie zou blijven, daar in Zuid-Holland naast de kaasmakerij op de boerderij, de melk in hoofdzaak in particuliere fabrieken en melkinrichtingen wordt verwerkt, terwijl toen nog veel melk door middel van de melkhandel in directe [229] consumptie kwam.

Het ledental van deze Bond is dan ook niet groter dan *zeven* geweest, hetgeen zijn eerste voorzitter, *Aart van Houweling*, aanleiding gaf om vaak van „ons Bondje" te spreken. Niettemin wenste deze kleine groep fabrieken haar boontjes in eigen huis te doppen. Door aansluiting bij de F.N.Z. kon worden meegepraat in het kader der algemene organisatie en konden de leden gebruik maken van haar instellingen. Ook de administratieve controle van een viertal bij de Z.H.Z. aangesloten fabrieken werd vele jaren vanwege het secretariaat van de F.N.Z. verricht.

De bij de Z.H.Z. aangesloten fabrieken, 5 tot 7 in getal, zijn boter- en kaasfabrieken, waarvan enkele zich tevens in de richting van het consumptiemelkbedrijf hebben ontwikkeld. De fabriek te Bleskensgraaf stichtte hiertoe filialen te Dordrecht en Rotterdam, terwijl de fabrieken te Arkel en Giessen-Nieuwkerk (thans Giessenburg) meer en meer de melkvoorziening van Gorinchem en omgeving ter hand hebben genomen.

Deze ontwikkeling lag enigszins voor de hand, daar vooral de fabrieken in de Alblasserwaard in de nabijheid der grote bevolkingscentra liggen en in haar melkwinningsgebied concurrentie wordt ondervonden van voor directe consumptie bestemde melk, boerenkaas en melk bestemd voor de bereiding van gecondenseerde melk en melkpoeder; dit laatste in het bijzonder van de zijde der Rotterdamse particuliere industrie.

Teneinde de band met de leden en leveranciers der fabrieken te versterken, ging men er in 1924 toe over een maandblaadje onder de boeren te verspreiden. Hieraan werd, behalve vanwege de Bond, ook meegewerkt door verschillende consultants in dit gebied.

Met behulp van de zuivelconsulent werden in 1922 cursussen voor het personeel der fabrieken georganiseerd, waaraan in 1923 ook een boekhoudcursus werd verbonden. In 1925 werd een melkerscursus georganiseerd.

De aanschaffing van hulpstoffen geschiedt rechtstreeks van de *Centrale Aankoop* van de F.N.Z. te Arnhem. Deze loopt administratief over de Bond, hetgeen betekent dat deze hiervan enige inkomsten verwerft; 50 % hiervan wordt aan de fabrieken uitgekeerd, terwijl de andere 50 % ten goede van de Bond komt.

Het secretariaat van de Z.H.Z. werd tot 1942 waargenomen door een der directeuren van de aangesloten fabrieken. Aanvankelijk was dit *J. Langeraap* te Nieuwendijk. Toen deze in 1930 naar Apeldoorn vertrok, volgde *B. Schreuder* te Arkel hem op. In 1942 werd besloten tot de aanstelling van een ambtenaar-secretaris. Dit werd *J.B.F. Brus* en men kon toen beginnen met de opbouw van een bescheiden bondsapparaat. Door de erkenning van de Z.H.Z. als melkcontrolestation in het kader van de melkregelingen voor West-Nederland en de benoeming van *Brus* als directeur hiervan, kon deze Bond met een zo klein aantal leden toch tot een bevredigende ontwikkeling komen.

[230]

In 1930 waren bij de gewestelijke zuivelbonden 438 coöperatieve of op coöperatieve grondslag werkende zuivelfabrieken aangesloten:

bondsgebied	aantal fabrieken	verwerkte hoeveelheid melk in mln. kg	gemiddeld per fabriek in mln. kg
G.O.Z.	105	694	6,6 ⁱ⁾
Bond v. C.Z. in Friesland	85	584	6,9
Z.N.Z.	100	294	2,9 ⁱ⁾
Bond v. C.Z. in Drenthe	34	146	4,3
Brab. Zuivelbond	53	216	4,1
Nrd.-Holl. Zuivelbond	41	142	3,5
Bond v. C.Z. in Gr.	13	113	8,7
Zd.-Holl. Zuivelbond	7	37	5,2
Totaal	438	2.226	

De totale melkproductie in ons land werd in 1930 berekend op 4.418 mln. kg, zodat hiervan door bij de zuivelbonden aangesloten fabrieken toen ruim 50 % ontvangen werd.

Bond van Kaasproducenten - Coöperatieve Melk Centrale

Zoals wij in het tweede hoofdstuk zagen, hadden de boeren in het laagveengebied van Zuid-Holland en westelijk Utrecht, die kaas op de boerderij maakten, geen aanleiding om uit economische overweging tot fabriekmatige kaasbereiding over te gaan. Mede daardoor was er ook aanvankelijk van samenwerking onder deze boeren zo goed als geen sprake. Toch kwam er ook voor hen een tijd waarin zij meer en meer behoefte aan onderlinge steun kregen. Dit was in het begin dezer eeuw, toen elders en met name in Friesland steeds meer melk in fabrieken tot kaas verwerkt werd en men deze kaas in dezelfde vorm als de Goudse boerenkaas, maar uit meer of minder afgeroomde melk, maakte.

De zelfkazende boer, die volle melk verwerkte, zag zich hierdoor in de afzet van zijn produkt bedreigd. *Van Wijnen* zegt hierover o.a Q ³¹⁾: „Een grote teleurstelling werd het voor de zelfkazer te moeten ervaren, dat de fabriekmatige kaasbereiding ... direct begon met kaas te maken in precies dezelfde vorm, maar deze niet uit volle melk maakte, doch rustig in deze vorm afgeroomde, steeds dieper afgeroomde melk tot kaas [231] verwerkte ... Het was een oneerlijke concurrentie en een gevaar voor de goodwill van het boerenprodukt”.

Deze ontwikkeling in de kaasindustrie had voor de boerenkaasproducent tevens het gevolg dat de handel, die zich naar deze fabriekskaas richtte, tegenover de boerenproducent sterker kwam te staan. Deze stelde zich hiertoe teweer door zijn kaas van een merk te voorzien, waartoe in 1906 in Zuid-Holland een *Kaascontrolestation voor volvette Boerenkaas* werd opgericht. De aansluiting der boeren bij dit station ging echter aanvankelijk zeer langzaam, waarschijnlijk tengevolge van het feit dat de handel in het algemeen afwijzend tegenover deze kaasmerken stond, omdat men van het merk beschadiging der korst vreesde en door de controle zijn vrijheid van handelen bedreigd zag.

ⁱ De voor deze bonden genoteerde cijfers komen niet geheel overeen met die welke in de tekst werden genoemd. Waarschijnlijk is dit het gevolg van het verschil in de datum van opgave en de afronding.

i

De *Vereniging van Kaashandelaren* stelde in 1913 een inkoopreglement op, volgens hetwelk de kaas op de markten van de boeren gekocht zou worden. Hierover werd geen overleg met de boeren gepleegd en dezen verzetten zich hiertegen. *Van Wijnen* was degene, die de kat de bel aanbond door het houden van spreekbeurten en artikelen in plaatselijke bladen, waarin hij er op wees dat dit inkoopreglement wel de handelaar beschermde tegen de slechte boer, maar niet de boer tegen de slechte handelaar. Hij riep de boeren op zich hiertegen te verzetten en dit had de oprichting van de *Bond van Kaasproducenten (B.v.K.)* op 14 december 1913 tengevolge.

De doelstelling van de Bond was heel eenvoudig, nl. „de behartiging van de belangen der leden in de meest ruime zin des woords". Deze Bond, waarvan *Van Wijnen* voorzitter werd en vele jaren de leidende kracht bleef, heeft de kaasboeren mondig gemaakt, mondig tegenover de kaashandelaren, maar ook mondig in het verband der andere zuivel- en landbouworganisaties op gewestelijk en landelijk niveau. Het belang van dit laatste vooral bleek al direct na het uitbreken van de eerste wereldoorlog in 1914, maar ook in de dertiger jaren vervulde de B.v.K. in de samenwerking met de zuivelorganisaties een functie van betekenis.

De Zuidhollandse en Utrechtse kaasboer voelde in de Bond de kracht welke er van een goede organisatie onder bekwame leiding kan uitgaan, maar hij bleef in de verkoop van zijn produkt toch nog grotendeels op zichzelf aangewezen. De Bond was van belang voor overleg en raad en als vertegenwoordigend lichaam, maar er moest, zoals *Van Wijnen* het uitdrukte, „een daad gesteld worden". Dit geschiedde in augustus 1915 toen een *Coöperatieve Vereniging van Kaasproducenten tot export van volvette Goudse kaas onder rijksmerk (De Producent)* werd opgericht.

Hoe nodig een verweer dezer producenten ter bescherming van hun belangen was, blijkt uit een aanhaling die *Van Wijnen* in zijn jubileumgeschrift „*De Producent 1915-1955 Q* ³²⁾ doet uit het orgaan van de B.v.K., nl.: [232] „En tenslotte gaf het hoog houden van de naam van ons product eveneens een stoot aan de beweging. De treurige toestanden van de laatste maanden, waarin kaas met zelfs 20 % vet als volvet werd verkocht en geleverd, waarin kaas per wagon is verzonden, zo jong dat men zich geen voorstelling kan maken wat daarvan moet zijn geworden bij aankomst, doet de producent van volvette boerenkaas zich afvragen: „waar gaan we heen?" Als de oorlog voorbij is, als geen bovenmatige behoeften alles maar doen goedvinden, wat zal er zijn overgebleven van die oude goede naam van ons product?"

Ook hier werd dus een coöperatie geboren uit de nood der omstandigheden. Deze omstandigheden waren ongetwijfeld verergerd door de oorlogstoestand welke ons land aan alle kanten omgaf en men kan er zich eigenlijk alleen maar over verwonderen, dat de oprichting aanvankelijk met enige aarzeling plaats vond. Er traden aanvankelijk 33 boeren tot de coöperatie toe, maar *Van Wijnen* vond het helemaal niet erg dat het begin zich rustig voltrok. Het was dan ook voor de Zuidhollandse kaasboer, die nog helemaal moest wennen aan het begrip van zakelijke samenwerking, een hele stap om tot een organisatie voor de verkoop van een zo belangrijk produkt als kaas te komen. Tot nog toe was zijn persoonlijke aandacht niet alleen op de bereiding, maar ook op de verkoop van dit produkt gericht. De vele teleurstellingen van de laatste jaren moeten hem er dan ook wel toe genoopt hebben die verkoop uit handen te geven.

Dat dit laatste ook nog niet zo eenvoudig was, bleek uit de moeilijkheid welke men aanvankelijk met het dagelijkse beheer van „De Producent" ondervond. Dit leidde ertoe dat tenslotte *Van Wijnen* ook hieronder zijn schouders moest zetten, hetgeen zeker niet zijn bedoeling is geweest.

Wij zullen de ontwikkeling van deze verkooporganisatie voor volvette kaas niet op de voet volgen; men kan deze veel beter lezen in het eerder genoemde boekje „De Producent 1915-1955". Voldoende zij hier te memoreren dat de oprichting van „De Producent" de totstandkoming van verschillende vormen van boerensamenwerking in dit gebied ten gevolge heeft gehad. Een inkoopcoöperatie voor veevoeder volgde al spoedig. „Men was er nu eenmaal aan gewoon dat kaas en lijnkoeken bij elkaar horen", zegt *Van Wijnen*.

Maar ook het krediet moest georganiseerd worden, dus er kwam ook een coöperatieve bank. Zo was dat ook het geval met de afzet van eieren. Dit werden alle zelfstandige coöperaties onder het algemeen beheer van „De Producent als topcoöperatie.

Wel moeten wij even stilstaan bij een tweetal coöperaties op zuivelgebied, dat omstreeks 1937 in het verband van „De Producent" opgericht werd. Wij bedoelen hiermee in de eerste plaats de zgn. „*Afdeling Melk*" van „De Producent". Deze vond haar ontstaan in de steeds geringer wordende belangstelling der boeren en vooral van de boerinnen voor het bereiden van [233] kaas op de boerderij.

Wij wezen er reeds op dat hierachter meer sociale dan economische drijfveren moeten worden gezocht. Het personeel op de Zuidhollandse en Utrechtse boerderijen werd ook steeds krappere en de dagelijks terugkerende arbeid van het kaasmaken viel vele boerinnen te zwaar, niettegenstaande de mechanisatie, welke gaandeweg ook bij het zelfkazen werd toegepast. Er kwam dan ook onder de zelfkazers een steeds grotere drang om de melk voor gezamenlijke rekening fabriekmatig te gaan verwerken. „De Producent" heeft hieraan gehoor gegeven door de oprichting van een grote kaasfabriek te Gouda, die zich tevens met de verkoop van consumptiemelk ging bezig houden. Deze sloot zich in 1941 bij de reeds besproken Zuid-Hollandsche Zuivelbond aan.

Zoals het de handelaren eerder was gegaan, verging het ook „De Producent". Men ervoer n.l. dat de verkoop van uitsluitend volvette kaas niet overeenstemt met het verlangen van de meeste grossiers. Deze moeten n.l. over een verscheidenheid van kaassoorten kunnen beschikken, zoals ook hun afnemers die vragen. „De Producent" had dan ook al vroegtijdig besloten ook fabriekskaas in verschillende soorten en gesmolten kaas op haar prijslijst te zetten. De fabriekskaas kocht zij elders en de gesmolten kaas maakte zij vanaf 1925 zelf.

Toen „De Producent" zelf met de bereiding van fabriekskaas begonnen was, ontstond er ook aanleiding tot samenwerking met andere zuivelcoöperaties in Zuid-Holland, Noord-Brabant en het oosten van het land en werd een verkoopvereniging voor fabriekskaas gesticht, welke evenals de andere vormen van samenwerking in dit gebied een plaats in de mantelorganisatie van „De Producent" kreeg.

Hiermede was echter de coöperatieve ontwikkeling onder de Zuidhollandse en Utrechtse melkveehouders niet ten einde. We moeten daartoe eerst de draad weer opvatten van de consumptiemelk, die we op blz. 115 van het tweede hoofdstuk losgelaten hebben.

Wij wezen er toen op dat er onder de veehouders in het westen en midden van het land, die hun melk voor industriële verwerking en directe consumptie plachten te bestemmen, weinig samenwerking bestond. Er was een voortdurende - vaak individuele - strijd der veehouders om tot een lonende prijs voor hun melk te komen.

Deze strijd werd heviger naarmate de zuivel- en melkprodukten een lagere prijs opbrachten. Dit was in abnormaal sterke mate het geval toen omstreeks 1930 de ene buitenlandse regering na de andere de invoer van deze produkten ging beperken. Hierdoor daalden de zuivelprijzen

in ons land tot een zo ongekend laag peil, dat de regering zich genoodzaakt zag maatregelen te nemen om de boeren althans nog een enigszins dragelijke melkprijs te bezorgen.

Men deed dit door een heffing te leggen op alle eetbare vetten en hieruit een toeslag te betalen op alle tot zuivelprodukten verwerkte melk. De voor directe consumptie bestemde melk viel hier niet onder en na enige aarzeling heeft men [234] hierin voorzien door gemeenten waarin in beduidende mate consumptiemelk gewonnen werd, aan te wijzen als zgn. wettelijke gebieden. Dit betekende, dat de produktie en de verwerking van melk voor directe consumptie aan voorwaarden van prijs en kwaliteit gebonden was. Hiermede kon men de prijs van deze melk op een bepaalde hoogte brengen en de handel in consumptiemelk kwam ermee in meer geregelde banen. Dit alles geschiedde op basis van de crisiszuivelwet, die in 1932 tot stand kwam.

Later - in 1938 - kwam nog een andere regeling tot stand, waaraan de consumptiemelkers ⁱ⁾, behalve een beter geregelde handel in melk, ook een betere organisatie van die handel te danken hebben. De consumptiemelkproducenten enerzijds en de verwerkende industrie en de melkhandel anderzijds werden in crisisorganen bijeengebracht en aan deze organen werd een zekere publiekrechtelijke bevoegdheid toegekend, zodat degenen die in de betrokken gemeenten melk voor directe consumptie produceerden of verwerkten en verhandelden tot aansluiting bij een dezer beide organen gedwongen waren. De handel in melk moest geschieden op zgn. regeringscontract, waardoor deze volledig gereguleerd was. Voor de melkproducenten trad op de *Consumptie Melk Centrale (C.M.C.)*, voor de melkindustrie

en -handel de Algemene Vereniging voor Melkvoorziening (A.V.M.) ^Q ³³).

De betreffende melkveehouders werden hierdoor niet alleen beschermd tegen concurrentie van buitenaf, maar zij hebben ook ervaren wat een hechte organisatie voor de verkoop en de verwerking van hun produkt waard is. Dit was ook van belang in verband met de later ingevoerde standaardisatieplicht, waartoe alle consumptiemelk de fabrieken moet passeren.

Het behoeft dan ook niet te verwonderen dat verweg het grootste deel der boeren dat bij deze crisisregelingen betrokken was, besloot om, nadat deze haar betekenis in de laatste oorlogsjaren hadden verloren, een eigen organisatie op te richten, die de bundelende taak op vrijwillige basis kon voortzetten. Dit werd de huidige *Coöperatieve Melk Centrale*, met dezelfde beginletters als de oude C.M.C., die als coöperatie van meer dan 10.000 boeren de melkverkoop en melkverwerking in 1945 in het westelijke consumptiemelkgebied ter hand nam.

Door een verstandig financieringsbeleid is zij er in weinig jaren in geslaagd zich een machtige positie in dit gebied te verwerven. Zij heeft n.l. vanaf het begin de voor de melk gemaakte prijs niet geheel aan de leden betaald, doch een klein deel hiervan gereserveerd en een ander (groter) deel als ledenkapitaal geboekt ⁱⁱ⁾. Hierdoor kreeg de C.M.C. de beschikking over aanzienlijke fondsen, waarmede zij deels zuivelcoöperaties in en bij haar werkgebied tot zich heeft getrokken, deels belangen in bestaande [235] particuliere bedrijven verworven heeft door aankoop van aandelen. Zij heeft hierdoor een vaste positie in de melkverwerkende industrie in het westen en midden des lands verkregen en hiermede als boerencoöperatie bij het tot waarde brengen der melk een pand in handen gekregen, dat voor de boeren in dit gebied van grote betekenis is.

i Dit ledenkapitaal kon later in obligaties worden omgeuild, die aan de Amsterdamse Effectenbeurs verhandelbaar zijn.

ii Onder consumptiemelkers worden in het algemeen verstaan de boeren die hun melk voor directe consumptie afleveren.

Ook de in „De Producent“, afd. Melk, samenwerkende boeren hebben dit begrepen en omstreeks 1960, toen de positie van deze organisatie er financieel niet zo gunstig voorstond, samenwerking verkregen met de C.M.C., waardoor zij medezeggenschap kreeg in het machtige verkoopapparaat dezer organisatie, terwijl de C.M.C. zich door deze fusie opnieuw van een belangrijk verwerkingsapparaat voor haar melk heeft voorzien. Zodoende kan men thans van een vergaande onderlinge samenwerking van een groot deel der melkveehouders in het zelfkazers- en consumptiemelkersgebied in dit gedeelte des lands spreken, een samenwerking, waarvan \pm 40 jaar geleden nog vrijwel geen spoor te bekennen was.

[309] Samenvatting en besluit

(slot van hoofdstuk VI)

Zonder op volledigheid aanspraak te willen maken, is in het voorgaande getracht een inzicht te geven in hetgeen het ontstaan en de ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding in de beschreven periode heeft gekenmerkt, benevens enkele daarmee verband houdende verschijnselen.

De toestand in de melkveehouderij was vooral in de jaren tussen 1875 en 1895 zeer slecht. De bereidingsmethoden - vooral van de boter - waren sterk verouderd en hadden geen gelijke tred gehouden met de ontwikkeling op dit gebied in andere landen. Ons produkt verloor daardoor, voorzover het op de internationale markt kwam, hoe langer hoe meer terrein en de producent moest, mede ten gevolge van de in die jaren heersende landbouwcrisis, met een steeds lager wordende prijs genoegen nemen. Ook in andere landen gevoelde men de invloed van deze crisis, maar in Nederland kwam daarbij het feit, dat er met onze produkten en in het bijzonder met de boter in sterke mate geknoeid werd, waardoor de naam van dit produkt in het buitenland ernstige schade ondervond.

De opkomst der fabriekmatige bereiding was een reactie op beide genoemde verschijnselen. Het handwerk der boter- en kaasmakerij, dat eeuwenlang op de boerderij had plaats gevonden, werd gaandeweg, zij het niet overal - men denke aan Zuid-Holland en Utrecht, waar het kaasmaken op de boerderij gehandhaafd bleef - overgebracht naar gezamenlijke bereidplaatsen in dorp en gehucht. Bij de bespreking der ontwikkeling in de verschillende provincies hebben wij gezien hoe aarzelend de eerste stappen om tot deze gezamenlijke bereidplaatsen te komen, gezet werden.

Lang niet overal waren het de boeren zelf, die tot deze veranderde werkwijze het initiatief namen. Conservatisme en onwetendheid speelden hierbij een belangrijke rol, maar ook het feit, dat de handel in zuivelproducten niet in handen der boeren was. Dit leidde er vaak toe dat handelaren, die ook de nadelige gevolgen van de achterlijkheid bij de bereiding op de boerderij ondervonden, de eerste stappen deden tot moderner bereidingsmethoden in door hen gestichte boterfabriekjes.

Hoewel men zich van deze fabriekjes niet te veel moet voorstellen, werd hiermede toch een stap in de richting der mechanisatie en centralisatie der bereiding gezet. Een groot bezwaar van deze ontwikkeling was echter dat vele van deze handelaren, vooral in het zuiden des lands, van hun productiebedrijfje tevens een mengbedrijf maakten, met het gevolg dat het produkt verknoeid bij de consument kwam. De opkomst der margarine-industrie in ons land in de jaren zeventig heeft deze toestand in sterke mate verergerd, daar er toen een goedkoop produkt voorhanden was, dat zich uitstekend voor het mengen met boter leende. Ook de kaas ontkwam daaraan niet geheel. In Duitsland werd kaas, bereid met margarine, als „Hollandsche kaas" verkocht!

[310] Een ander bezwaar was dat de fabriekmatige bereiding van kaas aanleiding heeft gegeven tot knoeierijen met het vetgehalte, daar men kaas ging bereiden in de vorm en kleur welke van oudsher bekend stond als te zijn bereid uit volle of bijna volle melk, terwijl er aan de fabriekmatig verwerkte melk vaak veel of bijna alle vet onttrokken was. Het heeft jaren geduurd voordat men aan deze misstand een einde heeft gemaakt.

Technisch betekende de fabriekmatige melkverwerking een grote vooruitgang. De bereiding van zuivelproducten moest op de boerderij naast al het andere werk plaatsvinden. Hierdoor alleen al kon er niet de aandacht aan besteed worden, die nodig was om algemeen tot een beter

produkt te komen, nog afgezien van de onmogelijkheid om nieuwere bereidingsmethoden in voldoende mate en snel op zo veel boerderijen ingang te doen vinden.

Door overbrenging der zuivelbereiding naar de fabriek, hoe gebrekkig dit aanvankelijk in vele gevallen ook mag zijn gegaan, kwam deze in handen van personen, wier dagtaak het was de melk tot een hogere waarde te brengen. Hiermede was tevens de basis gelegd voor een definitieve verbetering van de kwaliteit, omdat men hiermede met grotere eenheden te doen kreeg, maar ook omdat de vakman, die zich gaandeweg ontwikkelde, beter toegankelijk was voor voorlichting ter verbetering van de bereidingsmethoden. Ook kreeg hiermede de bestrijding van knoeierijen een betere kans van slagen, hoewel hiermede aanvankelijk nog vele teleurstellingen werden ondervonden.

Toch zou de fabriekmatige zuivelbereiding niet van die omvang en betekenis zijn geworden, indien dit niet tevens een der middelen was geworden om de boer uit zijn achterlijke en afhankelijke positie te bevrijden. Vooraanstaande personen in dorp en gewest begrepen dat hier meer moest gebeuren dan alleen de melkverwerking te mechaniseren en centraliseren. Zij zetten de boeren ertoe aan zelf de handen aan de ploeg te slaan en zich de mogelijkheid niet te laten ontgaan om een groter aandeel in de door de consument bestede prijs voor zijn produkt machtig te worden. In vele gevallen was deze zelfwerkzaamheid der boeren ook noodzakelijk, omdat er geen andere mogelijkheid was.

Wij moeten er hierbij op wijzen dat de particuliere zuivelindustrie, die voor en na de wegbe-reider tot de industriële melkverwerking is geweest, hiervoor in bepaalde gewesten weinig belangstelling aan de dag legde. Met name was dit het geval in het oosten en zuiden van ons land met vele kleine, vaak moeilijk bereikbare boerderijen, waar in die tijd weinig en slechte melk geproduceerd werd. Wij laten hierbij de kleine handkrachtboterfabriekjes, die vnl. door boter- en veevoederhandelaren opgericht werden, buiten beschouwing, omdat deze meestal een kort bestaan waren beschoren, maar hebben het oog op werkelijk industriële ondernemingen, zoals deze zich in de beide Hollanden, Friesland, een gedeelte van Groningen en het westen van Overijssel gingen ontwikkelen.

[311] Deze ondernemingen zien wij maar sporadisch tot stand komen in de oostelijke en zuidelijke provincies, met uitzondering van melkdistributiebedrijven in hier bestaande provincie-steden.

Wij kunnen hiervoor alleen maar deze verklaring vinden, dat deze particuliere ondernemingen in hoofdzaak daar tot stand kwamen, waar men óf over een behoorlijke hoeveelheid melk op niet te verre afstand kon beschikken, óf waar men de afnemer van het produkt in de onmiddellijke nabijheid had. Dit verschijnsel is ook wel logisch; melk is voor de particuliere zuivelbe-reider een grondstof waarmede hij zijn kapitaal rendabel en winstgevend tracht te maken. Het ligt dan ook voor de hand dat hij de onderneming, waarin hij dit doen zal, dáár vestigt waar hij zonder te hoge kosten over goede grondstof kan beschikken en waar hij een behoorlijke zekerheid heeft dat hij het bereide produkt regelmatig en tegen lonende prijs van de hand kan doen.

Voor de boeren lag het vraagstuk anders. Zij moesten, waar zij ook woonden, hun melk kunnen laten verwerken. Bovendien werd het steeds duidelijker dat melk, die men niet zelf kan of wil verwerken, een moeilijk verhandelbaar produkt is, omdat het bederfelijk is en men er dus elke dag afzetmogelijkheid voor moet hebben. Daartoe gaf de particuliere zuivelindustrie lang niet overal voldoende zekerheid, nog afgezien van de prijs, die men er bij een ruim aanbod voor ontving. En dit aanbod werd ruim, want de boeren wilden van de zuivelbereiding op de

boerderij af en door het gebruik van kunstmest en krachtvoeder nam de melkproductie steeds toe. Anderzijds is het te begrijpen dat particuliere ondernemers, ziende dat de boeren meer en meer zelf tot het stichten van fabriekjes overgingen, aarzelden om nieuwe bedrijven te stichten, waar zij er niet zeker van waren op den duur over de nodige melk te kunnen beschikken.

Degenen die de boeren adviseerden zelf met de fabriekmatige zuivelbereiding te beginnen, hadden juist gezien dat dit het antwoord was op de vraag, hoe *allen* van deze verbeterde werkwijze konden profiteren. Inderdaad betrof dit allen, want ook de boeren, die er de voorkeur aan gaven hun melk aan de particuliere ondernemer te blijven leveren, kregen een steun in de rug van de zelfwerkzaamheid hunner collega's, die aan coöperatieve verwerking van hun melk de voorkeur gaven.

Uiteraard zien wij hierbij niet over het hoofd - bij de bespreking der ontwikkeling in de verschillende gewesten is dit voldoende gebleken - dat de coöperatieve melkverwerking, vooral in het begin, met veel vallen en opstaan gepaard is gegaan en dat mislukkingen zijn voorgekomen, die de betrokken boeren geld hebben gekost. Ook vergeten wij niet dat de particuliere industrie initiatieven heeft ontwikkeld waar de coöperatie in die tijd nog niet aan toe kwam.

[312] Men bedenke hierbij dat het particuliere bedrijf reeds industriële verwerking en verkoop (gecondenseerde melk, speciaalprodukten voor kindervoeding e.d. en distributie der melk) toepaste, toen het bij de coöperatie in hoofdzaak nog een verplaatsing der boter- en kaasbereiding van de boerderij naar het gemeenschappelijk bedrijf betrof.

Hierdoor en ook door het wezen der boerencoöperatie zelf, hebben de coöperatieve zuivelfabrieken lang een agrarische inslag behouden, terwijl het particuliere zuivelbedrijf - althans grotendeels - vanaf het begin een meer industrieel karakter heeft gehad. Bovendien had de coöperatie voor de boer, vooral in het begin, naast een economische, ook een sociale betekenis. Van elke boerderij, hoe klein en hoe veraf gelegen ook, werd de melk tot een beter en onvervalst produkt verwerkt en naar de waarde betaald, zonder dat de boer daarbij van anderen afhankelijk was.

Dat er niettemin hier en daar aarzeling aanwezig was om tot coöperatieve verwerking der melk over te gaan, zal er aan moeten worden toegeschreven, dat de boer hiermede met verantwoordelijkheden en risico's te maken kreeg, die hem geheel vreemd waren. Deze aarzeling kwam ook tot uiting in verschillende maatschappijen van landbouw. In de meeste dezer organisaties meende men aanvankelijk dat de verbetering der zuivelbereiding op de boerderij tot stand moest worden gebracht. Verschillende maatregelen (prijsvragen, tentoonstellingen, zuivelonderwijs, zuivelconsulenten) wijzen daarop en men vindt dan ook slechts zelden dat het stichten van coöperatieve zuivelfabrieken van de maatschappijen van landbouw uitging, zelfs was er van die zijde wel eens tegenkanting.

Wel ging hier en daar het initiatief tot het stichten van zuivelcoöperaties van de plaatselijke afdelingen en dorpsverenigingen uit, maar nog het meest moet dit, zoals wij herhaaldelijk zagen, gezocht worden bij de plaatselijke notabelen. Ook dezen hadden vaak met grote moeilijkheden te kampen en konden lang niet altijd voldoende boeren achter zich krijgen om tot de oprichting van een coöperatie te komen.

De financiering speelde hierbij in menig geval een belangrijke rol, daar men hiertoe geld moest lenen. En waar moest men terecht? Het particuliere bankwezen hield zich afzijdig en de

coöperatieve boerenleenbanken waren er nog niet. De eerste hiervan ontstonden pas na 1896. Toen was men ook over het dieptepunt van de crisis heen en kwamen er ook - mede daardoor - betere financieringsmogelijkheden. Het aantal coöperatieve zuivelfabrieken nam toen snel toe, zó zelfs, dat hier en daar fabriekjes tot stand kwamen die beter achterwege hadden kunnen blijven.

[313] Een soortgelijke ontwikkeling als de stichting der coöperatieve zuivelfabrieken zien wij bij het tot stand komen der zuivelorganisaties. In de negentiger jaren komt men niet tot de oprichting van een nationale organisatie van de in ons land bestaande zuivelcoöperaties maar men vormt provinciale en gewestelijke zuivelbonden en hier en daar, al of niet met deze tezamen, een organisatie voor de verkoop der produkten.

In 1900 kwamen de bonden tot de oprichting van een nationale organisatie in federatief verband, de F.N.Z., waarbij voorop stond, dat deze aan de zelfstandigheid der bonden geen afbreuk mocht doen. Trouwens, dezelfde regel gold bij de bonden ten aanzien van de fabrieken.

De coöperatieve zuivelverkoopverenigingen kwamen pas in 1934 tot een landelijke samenwerking en op zodanige wijze, dat elk der verenigingen haar volledige zelfstandigheid behield. In alles zien wij een streven naar het behoud van zelfstandigheid der kleinste eenheid.

Dit heeft in de loop der jaren voor- en nadelen gehad. Het voordeel was dat men in kleine kring de produktie- en verkoopbelangen beter in onderdelen kon overzien dan dit in groter verband mogelijk zou zijn geweest. Het nadeel was, dat men op die wijze niet gemakkelijk en vlug tot een groot en krachtig beleid kwam. In het verband fabrieken-bonden-F.N.Z. heeft men getracht beide doelstellingen zo goed mogelijk te verenigen. Het is er in de loop van de jaren echter in de meeste gebieden niet van gekomen hierbij ook de verkoop naast of in deze organisaties op zodanige wijze te bundelen, dat hierbij van een gecentraliseerd geheel gesproken kan worden.

Een punt van betekenis is hierbij dat een aantal coöperatieve zuivelfabrieken er de voorkeur aan is blijven geven de gemaakte produkten zelf van de hand te doen. Ook hierbij zien wij dus weer de drang tot het optreden als kleinste zelfstandige eenheid met veronachtzaming van het grote belang van een gezamenlijk optreden tegenover derden. Hierdoor is er in de meeste zuivelbonden en ook in de F.N.Z. een tweeslachtigheid blijven bestaan, die een samengaan van produktie- en verkoopbelangen in de weg staat.

Een ander gevolg hiervan is - men zou het ook de oorzaak kunnen noemen - dat er in verschillende gebieden een onderlinge naijver tussen de zuivelcoöperaties is blijven bestaan om tot een hogere melkprijs te komen dan de buurman. Men verliest hierbij uit het oog dat het er niet in de eerste plaats om gaat dat de ene boer wat meer voor zijn melk ontvangt dan de ander, maar dat door middel van de coöperatie getracht moet worden voor *alle boeren* tot de beste resultaten te komen. Pas door een verdergaande bundeling der produktie-eenheden en de consequente toepassing der coöperatieve gedachte zal men tot een betere benadering hiervan kunnen komen.

[315]

De gegevens voor dit boek zijn - voorzover in bij de tekst geen bronmelding heeft plaats gehad - grotendeels ontleend aan verslagen en notulen van vergaderingen van maatschappelijke van landbouw, boerenbonden en zuivelbonden.

Inhoudsopgave

Van gedeelten over provincies Utrecht, Zuid-Holland, Westelijk Noord-Brabant en Zeeland

A	
Aankoop-coöperatie.....	26, 29, 34
Alblasserwaard.....	41, 60, 63
Algemene Vereniging voor Melkvoorziening (A.V.M.).....	67
Alkmaar.....	25, 42
Alphen.....	58
Amerika.....	10, 12, 14
Amsterdam.....	14, 37, 43
Apeldoorn.....	63
Argentinië.....	12
Arkel.....	63
Arnhem.....	63
As Ir. W. A. van.....	60, 62
Assen.....	13, 54
B	
B.v.C.Z.D.....	49
B.v.C.Z.Fr.....	49
B.Z.G.....	49
Beemster.....	33
België.....	11, 20, 58
Bergeijk.....	59
Bieleman G.J.....	50
Blink Prof.Dr.H.....	6, 7, 9, 14
Boekel Dr.Ir.P.N.....	12
Bolsward.....	23
Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Zeeland.....	49
Bond van Kaasproducenten.....	50, 64, 65
Bond van Zuivelfabrieken in Noord-Holland.....	49
Bos A.....	37, 38, 78
botercontrolestation.....	21, 22
Boterhandelaren.....	11, 26, 30, 53
Botermijn.....	21, 56
Botermijn 's Hertogenbosch.....	53
Botermijn Eindhoven.....	51, 52, 53, 54, 55
Botermijn Maastricht.....	25, 51
Botermijn Roosendaal.....	58
Boterwet.....	11, 20, 21, 22
Bouman Dr.P.J.....	7, 32, 33, 34, 78
Boysen C.....	14
Brabantsche Zuivelbond.....	58
Breda.....	27, 58, 59, 60, 61
Brus J.B.F.....	63
C	
C.M.C.....	50, 64, 67, 68
Caseïne.....	60
Centrale Aankoop.....	61, 63
Centrifuge.....	30, 34, 36
Condens.....	23, 32, 42, 43, 44, 58, 59, 63, 71
Consumptie Melk Centrale.....	67
Coöperatief.....	16, 35
Coöperatieve Melk Centrale.....	50
Corten F.R.....	30
Crisiszuivelwet.....	36, 67
Croesen Dr.V.R.IJ.....	9, 11, 13, 24
Cuijk aan de Maas.....	59
D	

De Producent.....	65, 66, 68
Dekkers J.....	31
Dekkers P.....	31
Denemarken.....	14, 17, 18, 19, 22
Deurne.....	51, 53
Dirckx Dr.P.G.H.....	61
Dorpsvereniging.....	34, 71
Dr. H. Blink.....	6
Drenthe.....	8, 10, 55
E	
Eerste coöperatieve fabrieken.....	23, 24, 41
Eerste wereldoorlog.....	39, 58, 60, 65
Eindhoven.....	51, 53, 54, 55, 56
Eindhovense mijn.....	51, 53, 54
Elsen Pater van den.....	31, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57
Etten.....	58
F	
F.M.v.L.....	14, 22, 27
Fleischmann Dr.Wilh.....	14
Frankrijk.....	58
Friese Maatschappij van Landbouw en Veeteelt.....	14
Friesland.....	9, 10, 14, 23, 24, 30, 31, 32, 39, 42, 46, 48, 64, 70
Frietema K.....	4, 5
G	
G.O.M.v.L.....	8, 14
G.O.Z.....	49, 50
Gelderland.....	46, 49
Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw.....	8
Gerber-methode.....	27
Gerlach -.....	33
Giessen-Nieuwkerk.....	41, 42, 63
Giessenburg.....	41, 63
Gilze.....	30
Goes.....	26, 33
Gorinchem.....	38, 42, 63
Gorp A.J.....	56, 58
Gouda.....	23, 37, 39, 66, 78
Goudse kaas.....	25, 37, 65
Graanprijzen.....	12
Gratama Dr.W.D.....	14
Groningen.....	8, 9, 10, 12, 25, 30, 70
Grundvig Pastor.....	19
H	
H.M.v.L.....	37
Handkracht.....	55
Handkrachtboterfabriek.....	26, 30, 31, 70
Het aloude zuivelgebied.....	9, 28
Hoek P. van.....	30, 31, 51, 52
Hollandia.....	42
Hollenberg Dr.P.....	51, 52
Hoorn L.J. van.....	19
Houweling A. van.....	41, 63
Hylkema H.B.....	38
J	
Janse C.J.....	60, 62
K	
Kaascontrolestation.....	38
Kerdijk Mr.A.....	13
Knapp Dr.Ir.H.C.....	10, 20
Knoeierijen.....	10, 11, 17, 19, 20, 29, 50, 51, 69

Koenen Prof.S.....	4, 6, 7, 12, 27
Kooy Drs.G.A.....	41, 78
Kops J.....	7
Krediet-coöperatie.....	16, 19, 26, 29, 31, 66
L	
L.H.C.....	8, 9, 10, 11, 13, 22, 23, 26, 27, 38, 39
Land van Heusden en Altena.....	61, 63
Landbouwconsulent.....	30
Landbouwcrisis.....	4, 12, 14, 18, 32, 69
Landbouwleraar.....	30
Landbouwonderwijs.....	8, 14, 15, 17, 19, 26, 27, 29, 31
Landbouwvereniging.....	19, 32
Landhuishoudkundig Congres.....	8
Langueraap J.....	63
Leeuwarden.....	10, 11, 23, 42
Leiden.....	9, 37
Limburg.....	30, 51
M	
Margarine.....	11, 18, 19, 20, 26
Margarine-industrie.....	10, 42, 57, 69
Mège Mouriès.....	10
Meijers Mr.E.M.....	48, 78
Melkinrichting.....	59
Melkpoeder.....	2, 59, 63
Melkveilingen.....	45
Mesdag J.....	21, 27
Middelburg.....	33, 34, 35
Minderhoud Dr.Ir.G.....	24, 26, 78
N	
N.-B.M.v.L.....	30
N.B.Z.....	49, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60
N.C.B.....	50, 51, 53, 54, 57
N.C.Z.....	58
Naaldwijk.....	42
Nederlandsche Coöperatieve Bond.....	50
Nederlandsche Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale.....	58
Nieuwendijk.....	32, 63
Noord-Brabant.....	8, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 42, 46, 51, 52, 55, 56, 58, 60, 66
Noord-Brabantsche.....	51, 55
Noord-Brabantsche Maatschappij van Landbouw.....	30
Noord-Brabantsche Zuivelbond.....	49
Noord-Holland.....	8, 12, 37, 38, 41
Noordam J. sr.....	43
O	
Oirschot.....	59
Ouwerling.....	53
Overijssel.....	9, 46, 70
P	
Particulier.....	17, 26, 31, 32, 43
Petersen C.....	14
Peursum.....	41
Posthuma Dr.F.E.....	54, 55
Princenhage.....	59
R	
Reitsma O.....	58
Rijen.....	53, 58
Rijkszuivelinspectie.....	20, 22
Rijkszuivelstation te Leiden.....	38
Rijn Dr.J.J.L. van.....	21
Rinkes-Borger J.....	10, 11, 13, 21, 22, 23, 26, 33

Roebroek Ir.Alph.L.H.....	59, 60
Roes H.W.....	53
Roosendaal C.Z.....	58, 60
Rusland.....	12
S	
Scheij Dr.L.T.C.....	37, 78
Schelven Ir.B.D. van.....	40
Schiere Ir.Tr.C.....	40, 41
Schouwen.....	32, 33, 34
Schreuder B.....	63
Sickesz Mr.C.J.....	14, 22
Sleeswijk-Holstein.....	22
Sluis Wouter.....	33
Sneek.....	23, 27
Sneller Dr.Z.W.....	7, 24, 25
Staatslandbouwcommissie.....	14
Staring W.C.H.....	8
Stolkse kaas.....	37
Swartz G. zie verder Swartz-systeem.....	14
Swartz-systeem.....	14, 33
T	
t.b.c.....	46
t.b.c.-bestrijding.....	46
Terwisscha van Scheltinga T.....	53, 56, 58
Terwisscha van Scheltinga Y.....	58
Thermometer.....	22, 33
Tholen.....	33
Tilburgsche Coöp. Melkinrichting.....	59
Tonkes-Struif E.....	55, 58
Tweede wereldoorlog.....	60
U	
Utrecht.....	9, 37, 38, 39, 44, 64, 69
V	
Valkenswaard.....	51
Van den Bergh Margarinefabrieken N.V.....	32, 34, 42
Veeman R.M.....	42
Vereeniging tot Bestrijding van Knoeierijen in den Boterhandel.....	11, 20, 21
Verenigde Staten van Amerika.....	12
Vereniging van Kaashandelaren.....	65
Verslagen van den Landbouw.....	15, 47
Vlaardingen.....	42
Vlissingen.....	34, 36
Vos Dr.S.H.J.....	56
W	
Walcheren.....	32, 33, 34, 35, 36
Warga.....	23
Wiel Dr.E. van der.....	4
Wiersma P.J.....	23
Wijnen van A.....	38, 39, 64, 65, 66, 78
Winkelier.....	13, 33
Winkelwaar.....	9, 51
Wintermans Mr.J.J.....	25, 52, 53, 54, 55, 56, 57
Witteveen L.H.....	31
Z	
Z.E.V.....	58, 60, 62
Z.H.Z.....	49, 61, 63, 66
Z.N.Z.....	49, 51, 53, 56, 57, 60
Zandstreek.....	9, 13, 28, 30
Zeeland.....	9, 30, 32, 33, 34, 36, 42, 60
Zeeuws-Vlaanderen.....	34, 36

Zeeuwsche Landbouw-Maatschappij.....	33, 34
Zevenbergschenhoek.....	59
Zevenbergschenhoek C.Z.....	60
Zierikzee.....	13, 33
Zuid-Beveland.....	32, 33
Zuid-Holland.....	9, 30, 37, 38, 39, 42, 44, 60, 61, 63, 64, 66, 69
Zuivelschool.....	13
Zwagerman C.....	34, 35
Zweden.....	14, 22
Zwolle.....	60
18, 21, 27, 34, 37, 38, 53, 55, 58, 60, 63	
's-Hertogenbosch. C.Z.....	59

- 1 Prof. Dr. H. Blink en Prof. S. Koenen, 'De Nederlandsche Landbouw van 1813 tot 1913' - Den Haag, 1913.
- 2 Prof. Dr. H. Blink, Zuivelindustrie en zuivelhandel - Algemeen zuivelblad, jaargang 1921
- 3 Dr. I. J. Brugmans, De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870) - Den Haag, 1929.
- 4 Dr. P.J. Bouwman, Geschiedenis van den Nederlandschen Landbouw 1795-1940 - Groningen 1943.
- 5 Prof. Dr. Ir. G. Minderhoud, Inleiding tot de landhuishoudkunde - Haarlem, 1951.
- 6 Dr. Ir. V.R.I.J. Croesen, 'Geschiedenis van de ontwikkeling van de Nederlandsche zuivelbereiding in het laatste der 19e en het begin der 20e eeuw' (proefschrift) - Den Haag, 1931.
- 7 Dr. Ir. H.C. Knapp, Botercontrole in Nederland (proefschrift) - Den Haag, 1927
- 8 ? 'Geschiedenis van de Unilever' - Den Haag, 1954.
- 9 Dr. Ir. N.C. Boekel, 'Enige beschouwingen inzake de ontwikkeling van veehouderij en zuivelbereiding
- 10 Prof. Ir. S. Koenen 'Inleiding tot de Landhuishoudkunde', bewerkt door Dr. H. W. C. Bordewijk - Haarlem, 1924.
- 11 L.J. Hoorn, 'Het Zuivelbedrijf in Denemarken'. Directie van de Landbouw - 1927, nr. 3.
- 12 H. B. Hylkema, 'Overzicht van het ontstaan der Nederlandsche Botercontrole tot 1904' - Gedenkboek van het Botercontrolestation „Zuid-Holland", 1901-1926.
- 13 Dr. J.J.L. van Rijn, 'Onderzoekingen over de samenstelling der Nederlandsche boter' - Leeuwarden 1899.
- 14 J. Rinkes Borger, 'Boter- en Kaasfabrieken' - Leeuwarden, 1878.
- 15 J.P. Wiersma, 'Erf en Wereld' - Laverman/Drachten, 1959.
- 16 Dr. Ir. G. Minderhoud, 'Landbouwcoöperatie', 2e druk - Groningen 1949.
- 17 Mr. J.J. Winterman, 'Een halve eeuw gewestelijke zuivelcoöperatie, 1894-1944 - Roermond, 1947.
- 18 P.J. van Loon, 'Honderd jaren Noord-Brabantshe Maatschappij van Landbouw' (1851-1951).
- 19 Gedenkboek der C.Z. „Altena" te Nieuwendijk (N.B.) - 1941.
- 20 Dr. P. J. Bouman, 'Geschiedenis van den Zeeuwschen Landbouw in de negentiende en twintigste eeuw'.
- 21 C. Zwagerman, ? Landbouw Coöperatie Centrum voor Zuid-Nederland, jaargang 1953.
- 22 Dr. L.T.C. Scheij, 'Het bedrijf van de zelfkazer in Utrecht en Zuid-Holland - Utrecht, 1939.
- 23 A. Bos, 'Meededelingen en Berigten van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw'.
- 24 A. van Wijnen, 'Gedenkboek 1914-1954 ter gelegenheid van het 40 jarig bestaan van de Bond van Kaasproducenten' - Gouda, 1954.
- 25 Drs. G.A. Kooy, 'De zelfkazerij in Midden-Nederland' - Assen, 1956
- 26 Mr. E.M. Meijers Landbouw-Coöperatie in Nederland - 1908.
- 27 Mr. J. J. Wintermans, Een halve eeuw gewestelijke zuivelcoöperatie - 1944.
- 28 Gerlacus van den Elsen - 's-Hertogenbosch, 1956.
- 29 Rapport betreffende de boterbereiding in Noord-Brabant - 1904.
- 30 De vestiging van de moderne zuivelindustrie in Noord-Brabant en Limburg - Tijdschrift voor Economische Geographie - 15 juni 1926.
- 31 Gedenkboek 1914-1954 ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Bond van Kaasproducenten-
- 32 A. van Wijnen- Veertig jaren „De Producent - 1915-1955, Gouda.
- 33 De Landbouwerisiswetgeving. Beknopt overzicht van de totstandkoming en werking van de landbouwerisis wetgeving in Nederland vanaf 1929 - Rijksuitgeverij, 1938.